

INSTYTUT EKONOMIKI ROLNICTWA
I GOSPODARKI ŻYWNOŚCIOWEJ
PAŃSTWOWY INSTYTUT BADAWCZY

***Uwarunkowania społeczne
w rozwoju obszarów
wiejskich po akcesji do UE
Synteza badań 2005-2009***

nr 168

Warszawa 2009

***Michał Dudek
Agnieszka Wrzochalska
Łukasz Zwoliński***

EKONOMICZNE I SPOŁECZNE UWARUNKOWANIA
ROZWOJU POLSKIEJ GOSPODARKI ŻYWNOŚCIOWEJ
PO WSTĄPIENIU POLSKI DO UNII EUROPEJSKIEJ

***Uwarunkowania społeczne
w rozwoju obszarów
wiejskich po akcesji do UE
Synteza badań 2005-2009***

INSTYTUT EKONOMIKI ROLNICTWA
I GOSPODARKI ŻYWNOŚCIOWEJ
PAŃSTWOWY INSTYTUT BADAWCZY

***Uwarunkowania społeczne
w rozwoju obszarów
wiejskich po akcesji do UE
Synteza badań 2005-2009***

*Redakcja naukowa
prof. dr hab. Alina Sikorska*

*Autorzy:
mgr Michał Dudek
dr inż. Agnieszka Wrzochalska
mgr Łukasz Zwoliński*

EKONOMICZNE I SPOŁECZNE UWARUNKOWANIA
ROZWOJU POLSKIEJ GOSPODARKI ŻYWNOŚCIOWEJ
PO WSTĄPIENIU POLSKI DO UNII EUROPEJSKIEJ

Warszawa 2009

Autorzy publikacji są pracownikami naukowymi
Instytutu Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej
– Państwowego Instytutu Badawczego

Pracę zrealizowano w ramach tematu
**Zróżnicowanie regionalne w rozwoju rolnictwa oraz jego wpływ
na problemy ekonomiczne i społeczne obszarów wiejskich**
w zadaniu *Czynniki marginalizacji i konkurencyjności w strukturze
społeczno-ekonomicznej polskiej wsi po akcesji do UE*

Celem pracy jest wyznaczenie i charakterystyka głównych czynników oddziałujących na
marginalizację bądź konkurencyjność w strukturze społeczno-ekonomicznej obszarów
wiejskich po przystąpieniu Polski do UE.

Korekta
Barbara Walkiewicz

Redakcja techniczna
Leszek Ślipski

Projekt okładki
AKME Projekty Sp. z o.o.

ISBN 978-83-7658-046-3

*Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej
– Państwowy Instytut Badawczy
00-950 Warszawa, ul. Świętokrzyska 20, skr. poczt. nr 984
tel.: (0 22) 50 54 444
faks: (0 22) 50 54 636
e-mail: dw@ierigz.waw.pl
<http://www.ierigz.waw.pl>*

Spis treści:

	str.
Wprowadzenie	7
1. Przemiany w strukturze społeczno-demograficznej wsi	11
1.1. Cechy demograficzne ludności wiejskiej w latach 2004-2008	11
1.1.1. Liczba ludności	11
1.1.2. Wiek i płeć ludności	12
1.2. Ludność wiejska w świetle badań ankietowych IERiGŻ-PIB	17
1.3. Grupa kierowników gospodarstw w badaniach ankietowych IERiGŻ-PIB	18
1.3.1. Charakterystyka społeczno-demograficzna wyróżnionego zbioru	18
1.3.2. Kierownicy gospodarstw rolnych z najstarszych grup wieku	20
1.3.3. Młodzi kierownicy gospodarstw rolnych	23
1.4. Migracje na terenach wiejskich w latach 2000-2005	26
2. Aktywność edukacyjna i zawodowa ludności wiejskiej	30
2.1. Poziom wykształcenia ludności wiejskiej	30
2.2. Aktywność zawodowa oraz poziom dochodów ludności wiejskiej	36
3. Warunki życia na wsi	39
3.1. Wyposażenie mieszkań rodzin wiejskich w instalacje techniczno-sanitarne oraz grzewcze	39
3.2. Wyposażenie mieszkań w przedmioty trwałego użytkowania	41
3.3. Wyposażenie mieszkań w przedmioty trwałego użytkowania w świetle badań ankietowych IERiGŻ-PIB	49
3.4. Dostępność przestrzenna ludności wiejskiej do wybranych placówek oświatowych i ochrony zdrowia	52
4. Zmiany jakości kapitału ludzkiego w polskim rolnictwie w latach 2000-2005	56
4.1. Kapitał ludzki w polskim rolnictwie	56
4.2. Zmiany postaw i aspiracji ludności wiejskiej	59
4.3. Znaczenie instrumentów polityki wzmacniających kapitał ludzki w programach rozwoju obszarów wiejskich Polski na tle pozostałych państw UE	63
5. Wsparcie obszarów wiejskich i rolnictwa w ramach WPR	68
5.1. Programy wsparcia, z których polscy rolnicy skorzystali w ramach WPR	68
5.2. Środki finansowe pozyskane przez rolników w latach 2004-2006	73
5.3. Regionalne zróżnicowanie aktywności rolników w korzystaniu ze środków WPR	77
5.4. Klasyfikacja gospodarstw według najmniejszego i największego poziomu wsparcia	79
Podsumowanie	91
Aneks	99
Literatura	114

Wprowadzenie

W państwach wysoko rozwiniętych rolnictwo zachowuje swoje znaczenie, choć nie jest wiodącym sektorem gospodarki. Niezmiennie jednak rejony wiejskie obejmują przeważającą część ich terytoriów i tym samym pozostają ważnym determinantem polityki społeczno-ekonomicznej. Współcześnie coraz większego znaczenia nabierają problemy środowiskowe, gdyż obecne społeczeństwo w nowy sposób postrzega walory przestrzeni wiejskiej i warunki przyrodnicze, osobliwości kulturalne i historyczne, a także krajobrazowe. Te czynniki nabierają coraz większego znaczenia jako elementy pełnowartościowego życia. Problemy środowiska wiejskiego nabierają nowego znaczenia, także ze względu na fakt oddalenia od jednego (dominującego wcześniej) sektora w kształtowaniu lokalnego rozwoju. Rozpatrywany jest on w kontekście polityki terytorialnej i programów wsparcia skierowanych szczególnie na obszary znajdujące się w pewnej izolacji, gdzie występują trudności rozwojowe. Pojawia się zatem etap przejściowy od polityki wyrównywania rozwoju do subsydiowania z celowych programów podtrzymujących i wspierających rozwój lokalny. Rozwój na terenach wiejskich pozarolniczych gałęzi gospodarki czy usług daje nowe możliwości pracy i dochodów. Pojawia się nowe społeczne rozumienie wartości wiejskich rejonów. W krajach rozwiniętych rozwój obszarów wiejskich coraz bardziej uzależnia się od aktywności lokalnych przedsiębiorców oraz od pozyskiwania zewnętrznych środków finansowych.

W zmieniającej się rzeczywistości społeczno-gospodarczej Polski, w ostatnich latach, nowego wymiaru nabierają cechy wynikające ze szczególnych uwarunkowań obszarów wiejskich bezpośrednio rzutując na sytuację ludności wiejskiej. Rodzina rolnicza pozostaje nadal wspólnotą konsumpcyjną oraz zespołem produkcyjnym, w którym przeplatają się role rodzinne z rolami produkcyjnymi. Ważne stają się nie tylko czynności opiekuńczo wychowawcze oraz decyzyjne i organizacyjne dotyczące całości gospodarstwa. Realizacja obu tych funkcji stawia nowe zadania – niezbędne stają się kwalifikacje związane z dziedziną planowania i zarządzania budżetem domowym, wiedzą z zakresu racjonalnego i ekonomicznego żywienia rodziny czy też urządzania wnętrza domu. To, w jaki sposób gospodaruje się środkami finansowymi, czasem czy energią rodziny ma decydujący wpływ na sukces lub porażkę w funkcjonowaniu całego gospodarstwa. Powiększanie dobrobytu indywidualnych jednostek, niwelowanie rażących dysproporcji w poziomie życia, traktowane są jako najważniejsze cele, które powinny być realizowane w procesie rozwoju społeczno-gospodarczego.

Obok celów związanych z poprawą standardu życia niezmiennie sprawą priorytetową pozostają problemy rozwoju rolnictwa, które są głównie przedmio-

tem Wspólnej Polityki Rolnej UE. Ich znaczenie wzrosło w ostatnich latach po rozszerzeniu UE o nowe państwa. Jednocześnie powiększenie składu UE o nowe państwa stwarza przesłanki do zasilania konkurencyjności europejskiego rolnictwa na rynkach światowych a także umożliwia stabilizację rejonów wiejskich jako całości i tą drogą przyczynia się do zwielokrotniania dobrobytu w ramach całej Unii. Realizacja tych zamierzeń wymaga szerszego uwzględnienia w programach wsparcia Wspólnej Polityki Rolnej, potrzeb nowych państw członkowskich, które w większości nadrabiać muszą opóźnienia rozwojowe w stosunku do „krajów UE 15”.

Z organizacyjnego i finansowego punktu widzenia członkostwo Polski w UE przyczyniło się do usystematyzowania polityki strukturalnej, wyznaczenia jej celów strategicznych i zwiększenia możliwości subwencjonowania podmiotów gospodarczych działających wokół i na rzecz przekształceń oraz rozwoju gospodarki żywnościowej i obszarów wiejskich.

W pierwszych latach akcesji Polski do UE nastąpiły znaczące przekształcenia w funkcjonowaniu rolnictwa i na obszarach wiejskich. Uzyskanie swobodnego dostępu przez krajowych producentów do ponad czterystumilionowego rynku europejskiego, zmiany makroekonomiczne, szerokie wsparcie i pomoc finansowa w ramach WPR i funduszy strukturalnych, pozytywnie wpłynęły na kondycję ekonomiczną krajowej gospodarki żywnościowej i jakość życia na obszarach wiejskich. Znaczące przyspieszenie modernizacyjne nastąpiło zwłaszcza w sektorze przetwórczym oraz w zakresie infrastruktury technicznej. Pozytywne zmiany zostały zapoczątkowane jeszcze w okresie przedakcesyjnym, m.in. w ramach realizacji Programu SAPARD. Następnie przede wszystkim dzięki dopłatom bezpośrednim oraz wzrostowi cen zbytu produktów rolniczych, powiększeniu uległy przychody pieniężne części gospodarstw rolnych. Kolejny transfer środków publicznych (unijnych i krajowych) do gospodarki żywnościowej zapewniły wypłaty z tytułu realizacji programów strukturalnych, tj. PROW, SPO „Rolnictwo”. Powyższe tendencje znalazły odzwierciedlenie w opiniach rolników i mieszkańców wsi dotyczących przemian w gospodarstwach rolnych i na obszarach wiejskich po akcesji do UE. W obu tych grupach większość, odpowiednio 48 i 43%, deklarowała, że trzy lata funkcjonowania WPR korzystnie wpłynęło na polskie rolnictwo. Odmienne zdanie deklarowało zaledwie 7 i 6% badanych¹.

Środowisko wiejskie ulega ciągłym przeobrażeniom, w wyniku których staje się częścią globalnej gospodarki narodowej integralnie związanej z resztą społeczeństwa. Obok zmian systemowych będących efektem transformacji polskiej gospodarki, akcesja do UE miała także wpływ na sytuację społeczno-

¹ Według badań ankietowych IERiGŻ-PIB, przeprowadzonych w 2005 roku.

-ekonomiczną ludności zamieszkującej obszary wiejskie, która musiała przystosować się do nowych warunków życia i pracy.

W tym kontekście jednym z podstawowych zagadnień związanych z rozwojem obszarów wiejskich i rolnictwa w ostatnich latach, a zarazem głównym przedmiotem analiz (w ramach tematu „Czynniki marginalizacji i konkurencyjności w strukturze społeczno-ekonomicznej wsi po akcesji do UE”) jest zbadanie stopnia dostosowania potencjału ludzkiego do wyzwań gospodarki rynkowej. Ważne jest więc wyznaczenie i analiza czynników, które mają podstawowy wpływ na współczesne procesy rozwojowe. Poniższy raport jest syntezą prowadzonych badań w latach 2005-2009 w ramach powyższego zagadnienia.

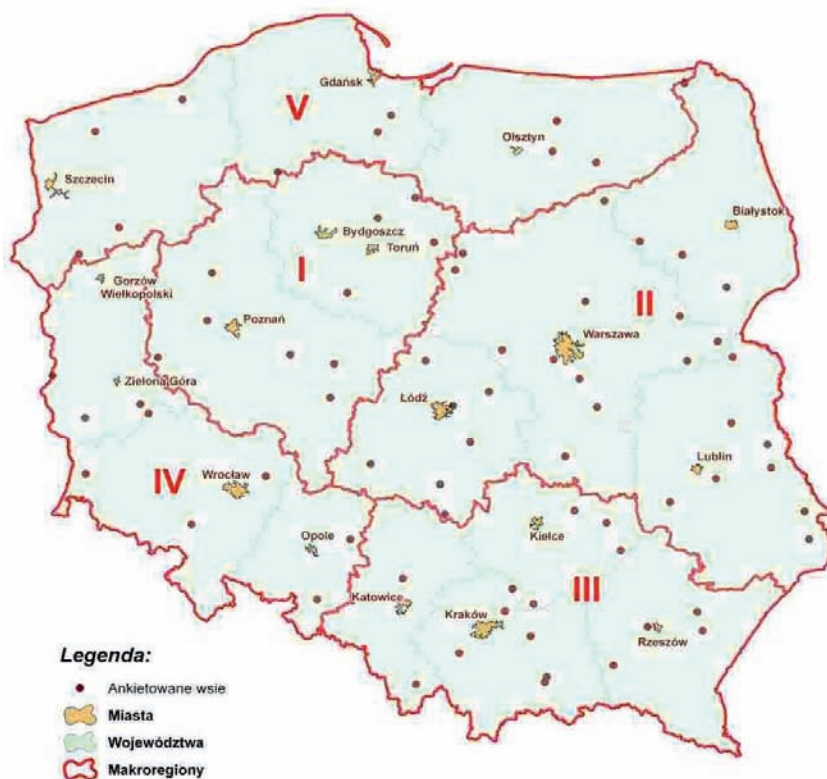
Zakres prowadzonych badań obejmował zmiany w procesach demograficznych oraz przemiany struktury społeczno-zawodowej ludności. Przedmiotem badań było określenie skali dysproporcji w poziomie cywilizacyjnym terenów wiejskich, wyznaczenie regionów, gdzie proces rozwoju był szczególnie opóźniony. Analizie poddano także zagadnienia dotyczące kapitału ludzkiego na wsi – głównie definiowanego poprzez aktywność społeczną i ekonomiczną ludności zamieszkującej w gospodarstwach rolnych. Zdiagnozowano także szczególnie uciążliwe opóźnienia i zaniedbania wiejskiego środowiska w zakresie infrastruktury technicznej i wyposażenia mieszkań w przedmioty trwałego użytkowania.

Zbadano i określono również poziom oraz regionalne zróżnicowanie wsparcia finansowego, jakie otrzymali polscy rolnicy w ramach WPR, w pierwszych latach akcesji do UE. Przeprowadzone badania, których częściowe wyniki publikowano już we wcześniejszych Raportach PW pozwoliły na wyznaczenie głównych czynników oddziałujących na marginalizację bądź wzmagających konkurencyjność tego środowiska po akcesji do UE. Uznano, że tworzą je głównie:

- Uwarunkowania demograficzno-społeczne
- Aktywność edukacyjna i zawodowa mieszkańców wsi
- Warunki życia na wsi
- Zmiany jakości kapitału ludzkiego w polskim rolnictwie
- Poziom finansowego wsparcia w ramach WPR.

Materiał badawczy w poniższym raporcie stanowią głównie wyniki badań ankietowych IERiGŻ-PIB przeprowadzonych w 2005 roku wśród 8604 rodzin, z czego 3705 rodzin posiadało gospodarstwa rolne o powierzchni większej niż 1 hektar użytków rolnych. Rodziny objęte badaniem znajdowały się na terenie 76 wsi położonych w różnych regionach kraju (Mapa 1).

Mapa 1. Makroregiony badawcze ZPSiR IERiGŻ-PIB

* Poszczególnym makroregionom odpowiadają następujące oznaczenia i województwa: **środkowozachodni (I)** – kujawsko-pomorskie i wielkopolskie; **środkowowschodni (II)** – mazowieckie, lubelskie, łódzkie i podlaskie; **południowo-wschodni (III)** – małopolskie, podkarpackie, śląskie i świętokrzyskie; **południowo-zachodni (IV)** – dolnośląskie, lubuskie i opolskie; **północny (V)** – pomorskie, warmińsko-mazurskie i zachodniopomorskie.

Dobór wsi objętych badaniem miał charakter celowy i reprezentacyjny ze względu na cechy społeczno-ekonomiczne oraz strukturę agrarną gospodarstw rolnych położonych w granicach wyróżnionych regionów. Wszystkie rodziny zamieszkujące na terenie wybranych wsi zostały objęte badaniem ankietowym. Przy określaniu dynamiki zachodzących zmian, punktem odniesienia były wyniki badań analogicznej zbiorowości w 2000 roku.

Przy opracowaniu niniejszego raportu wykorzystano również dane GUS oraz dostępne materiały ARiMR.

1. Przemiany w strukturze społeczno-demograficznej wsi

1.1. Cechy demograficzne ludności wiejskiej w latach 2004-2008

1.1.1. Liczba ludności

Według danych GUS w 2008 roku na obszarach wiejskich zamieszkiwało około 38,9% ludności Polski, tj. 14,8 mln osób. W stosunku do roku 2000 liczba ludności zamieszkującej te tereny wzrosła o blisko 215 tys. (tj. o około 1,5%). Ogólna liczba ludności Polski w tym samym czasie zmniejszyła się o 0,4%, tj. o około 138 tys. Po akcesji Polski do UE, tzn. od 2004 roku liczba ludności wiejskiej także uległa zwiększeniu o około 95 tys., przy jednoczesnym zmniejszeniu się ogólnej liczby mieszkańców kraju o blisko 58,2 tys. osób. Pomimo wzrostu bezwzględnej liczby ludności wiejskiej w latach 2004-2007, jej udział wśród ogółu ludności powiększył się bardzo nieznacznie.

Analiza danych GUS wykazała istotne regionalne różnice w kształtowaniu się odsetka ludności wiejskiej. Największy udział ludności wiejskiej wśród ogółu mieszkańców danego obszaru w 2008 roku, podobnie jak w latach wcześniejszych, odnotowano we wschodnich i południowo-wschodnich regionach kraju, a zwłaszcza w województwach: podkarpackim (59,4%) oraz świętokrzyskim (54,6%).

Znaczny odsetek osób mieszkających na wsi w południowo-wschodniej Polsce wynikał głównie z rozdrobnionej struktury agrarnej gospodarstw tamtego obszaru. Według badań IERiGŻ-PIB średnia powierzchnia użytków rolnych w makroregionie południowo-wschodnim w 2005 roku wyniosła 4,3 ha, podczas gdy średnia dla Polski równała się 9,3 ha. Rozdrobniona struktura agrarna gospodarstw rolnych łączyła się z dużą gęstością zaludnienia, w tym również z relatywnie dużymi miejscowościami wiejskimi.

Według badań IERiGŻ-PIB w makroregionie południowo-wschodnim w 2005 roku na jedną wieś przypadało średnio 151 rodzin wiejskich (średnio w Polsce 113), z czego 74 były to rodziny posiadające gospodarstwa rolne powyżej 1 ha użytków rolnych (średnio w Polsce 49 rodziny). Należy dodać, że na tych terenach ludność wiejska, znacznie częściej niż w pozostałych częściach kraju, pracowała zarobkowo we własnym środowisku lub w okolicznych miastach.

W 2008 roku, podobnie jak i w latach wcześniejszych, stosunkowo najmniejszym odsetkiem ludności wiejskiej cechowały się województwa posiadające typowo przemysłowy charakter, a mianowicie śląskie (21,6%) oraz dolnośląskie (28,4%). O silnie zurbanizowanym charakterze tych terenów świadczy fakt, iż jedna czwarta miast w Polsce liczących ponad 20 tys. jest zlokalizowana właśnie na tym obszarze.

Na zmiany w liczbie ludności bezpośredni wpływ ma liczba urodzeń i zgonów oraz saldo migracji wewnętrznych i zagranicznych. Różnica pomiędzy liczbą urodzeń a zgonów tworzy przyrost naturalny, który skorygowany według salda migracji tworzy rzeczywisty przyrost ludności. Przyrost naturalny na terenach wiejskich zmniejszył się w latach 2000-2005 o 78,7%. Na zmniejszenie się przyrostu naturalnego największy wpływ miała malejąca liczba urodzeń. Nie zrekompensowała go obserwowana w ostatnich latach poprawa w zakresie długości życia ludności wiejskiej. Począwszy od 2003 roku obserwuje się wzrost przyrostu naturalnego, co jest efektem nieco większej niż w poprzednich latach liczby urodzeń. Należy się spodziewać, że liczba urodzeń na obecnym poziomie utrzyma się przez następne kilka lat, gdyż jest wywołana przede wszystkim wstępowaniem w starsze roczniki wieku wyżu demograficznego z początku lat osiemdziesiątych.

Tabela 1.1. Ruch naturalny ludności w latach 200-2008 (na 1000 ludności)

Wyszczególnienie	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Miasto							
Urodzenia żywe	8,4	8,5	8,8	9,0	9,3	9,7	10,4
Zgony	9,1	9,3	9,2	9,4	9,5	9,7	9,9
Przyrost naturalny	-0,7	-0,7	-0,5	-0,4	-0,2	0,0	0,5
Wieś							
Urodzenia żywe	10,7	10,3	10,2	10,4	10,5	10,9	11,6
Zgony	10,0	10,1	9,9	10,1	9,9	10,1	10,1
Przyrost naturalny	0,7	0,2	0,3	0,3	0,6	0,8	1,5

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Małych Roczników Statystycznych GUS 2004, 2007, 2009.

Jest jednak mało prawdopodobne, aby bez skutecznych zachęt ze strony państwa, poprawy warunków bytowych rodzin czy poprawy pozycji kobiet na rynku pracy było możliwe utrzymanie, przez dłuższy okres, liczby urodzeń na obecnym poziomie.

1.1.2. Wiek i płeć ludności

Charakterystyka ludności ze względu na wiek oraz płeć ilustruje podstawowe procesy demograficzne.

W 2007 roku według danych GUS, podobnie jak w roku 2004, na 100 mężczyzn przypadało 101 kobiet. Tak więc tereny wiejskie charakteryzowały się równowagą płci w przeciwieństwie do miast, gdzie na 100 mężczyzn przypadało 111 kobiet. Równowaga płci dotyczyła ogółu ludności wiejskiej, zanotowano jednak różnice w poszczególnych grupach wiekowych.

Podobnie jak w odniesieniu do ludności miejskiej, przewaga mężczyzn nad kobietami uwidoczniła się w młodszych grupach wiekowych. O ile w przypadku ludności wiejskiej przewaga kobiet rozpoczynała się w grupie wiekowej 55-59 lat, to w przypadku ludności miejskiej zjawisko to zaobserwowano już w grupie wiekowej 35-39 lat.

W wyniku przeciętnego dłuższego trwania życia kobiet współczynniki feminizacji były zdecydowanie wyższe w starszych grupach wiekowych. Na wsi w grupie wiekowej 70-74 lata na 100 mężczyzn w roku 2007 przypadało 143 kobiety, podczas gdy wśród osób powyżej 80 roku życia analogiczny wskaźnik wynosił aż 229.

Pozytywną oznaką przemian demograficznych w Polsce jest stałe zwiększanie się długości przeciętnego trwania życia. W 2008 roku, w porównaniu do roku 2000, nastąpiło zwiększenie życia kobiet o 2 lata, a mężczyzn o 1,1. W stosunku do lat wcześniejszych wskaźniki te są jeszcze wyższe. Na przykład w stosunku do roku 1995 życie kobiet zwiększyło się o 3,6 roku, a w przypadku mężczyzn o 3,7 roku. Nie zaobserwowano istotnych różnic w prognozowanej długości życia mieszkańców miast i wsi. Dla urodzonych na terenach wiejskich w 2008 roku kobiet prognozuje się, że przeżyją 80,2 lata, natomiast dla mężczyzn będzie to 71,3 lat.

Warto odnotować, że prognozowane przeciętne dalsze trwanie życia mężczyzn urodzonych w 1990 roku było mniejsze niż dla urodzonych w 1970 roku². Wynikało to ze zwiększonej (o około 20%) umieralności w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych, w związku z czym prognozy dotyczące trwania życia zostały odpowiednio skorygowane.

W układzie regionalnym prognozuje się, że najdłużej będą żyć mieszkańcy Polski południowej. Na pięć województw z najdłuższym przeciętnym dalszym trwaniem życia aż cztery były położone na terenie południowym (chodzi o województwa: małopolskie, podkarpackie, opolskie, świętokrzyskie).

Z punktu widzenia wpływu uwarunkowań demograficznych na gospodarkę kraju istotna jest zarówno struktura ogółu ludności według wieku, jak i zmiany proporcji pomiędzy poszczególnymi grupami osób w wieku produkcyjnym i nieprodukcyjnym.

Liczba ludności w wieku przedprodukcyjnym na terenach wiejskich w 2007 roku wynosiła 3,4 mln, co stanowiło 44,7% ludności Polski w tej grupie wiekowej. Udział osób w wieku przedprodukcyjnym wśród ogółu ludności wiejskiej wynosił 23,8%, co oznacza, że od 2004 roku ta grupa wiekowa zmniejszyła się o 1,9 p.p., a od 1995 roku o 7,0 p.p. Pomimo znacznego zmniejszenia się

² W 1970 roku przeciętne dalsze trwanie życia chłopców obliczono na 67 lat, natomiast w 1990 na 66,5 roku.

udziału dzieci i młodzieży, polska wieś charakteryzowała się nadal większym udziałem tej grupy ludności w porównaniu do mieszkańców miast³.

W ujęciu regionalnym w 2005 roku tylko w trzech województwach udział dzieci i młodzieży był równy lub większy niż jedna czwarta ogółu ludności. Były to województwa pomorskie (27,2%), warmińsko-mazurskie (25,6%) oraz małopolskie (25,2). Z kolei najmniejszym w kraju odsetkiem osób w wieku przedprodukcyjnym charakteryzowały się dwa województwa położone w Polsce południowej, tj. opolskie (20,7%) oraz śląskie (21,6%).

Zmniejszanie się udziału osób w wieku przedprodukcyjnym wynikało przede wszystkim z obserwowanego od początku przemian ustrojowych dramatycznego zmniejszenia dzietności wśród kobiet zarówno na wsi jak i w miastach (Tabela 1.2).

Tabela 1.2. Współczynnik dzietności w latach 1995-2008

	1995	2000	2004	2007	2008
Miasto	1,401	1,201	1,124	1,216	1,300
Wieś	1,958	1,652	1,400	1,449	1,528

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Małych Roczników Statystycznych GUS 2004, 2007, 2009.

Współczynnik dzietności ogólnej⁴ na wsi w latach 1995-2008 zmniejszył się o 28%, natomiast w latach 2004-2008 zanotowano wzrost tego współczynnika dzietności na wsi o 9,1% (do poziomu 1,5 dziecka na kobietę). Zmniejszenie się udziału osób posiadających mniej niż 18 lat w ogólnej liczbie ludności zarówno na wsi, jak i w mieście, w ostatnich latach wynikało również z wstępowania w wiek produkcyjny osób, które urodziły się na początku lat osiemdziesiątych, tj. w czasie wyżu demograficznego.

W 2008 roku na terenach wiejskich mieszkało prawie 9,3 mln osób w wieku produkcyjnym co oznacza, że w porównaniu do 2004 roku ich liczba zwiększyła się o 434 tys. (o 4,9%), a w porównaniu do 1995 roku zanotowano wzrost o 1 171 tys., tj. o 14,5%. Wraz ze wzrostem liczby osób w wieku 18-59/64 lat wzrósł również udział tej grupy ludności w ogólnej liczbie mieszkańców wsi (w latach 1995-2008 o 7,5 p.p., a w latach 2004-2008 o 2,4 p.p.).

³ Udział osób w wieku przedprodukcyjnym w miastach w 2007 roku był niższy aż o 4,9 p.p. niż na terenach wiejskich, choć w wielkościach absolutnych liczba dzieci i młodzieży w miastach była o prawie 790 tys. większa niż na wsi.

⁴ Oznacza liczbę dzieci, którą urodziłaby przeciętnie kobieta w ciągu całego okresu rozrodczego (15-49 lat) przy założeniu, że w poszczególnych fazach tego okresu rodziłaby z intensywnością obserwowaną w badanym roku, tzn. przy przyjęciu cząstkowych współczynników płodności z tego okresu za niezmiennie.

Tabela 1.3. Liczba ludności w wieku produkcyjnym i nieprodukcyjnym w Polsce w latach 1995-2008 (w tys.)

Wyszczególnienie	1995	2000	2004	2008
Polska ogółem				
Ogółem	38 609	38 254	38 174	38 136
przedprodukcyjny	10 645	9 333	8 087	7 350
produkcyjny	22 647	23 261	24 240	24 590
poprodukcyjny	5 317	5 660	5 847	6 196
Ludność w wieku nieprodukcyjnym na 100 osób w wieku produkcyjnym	70	64	57	55
Miasto				
Ogółem	23 876	23 670	23 470	23 288
przedprodukcyjny	6 273	5 307	4 486	4 139*
produkcyjny	14 555	14 984	15 411	15 327
poprodukcyjny	3 048	3 379	3 573	3 796*
Ludność w wieku nieprodukcyjnym na 100 osób w wieku produkcyjnym	64	58	52	52
Wieś				
Ogółem	14 733	14 584	14 704	14 848
przedprodukcyjny	4 372	4 026	3 601	3 349*
produkcyjny	8 092	8 277	8 829	9 263
poprodukcyjny	2 269	2 281	2 274	2 287*
Ludność w wieku nieprodukcyjnym na 100 osób w wieku produkcyjnym	82	76	66	60

*dane z 2007 roku

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Roczników Demograficznych GUS 2005 i 2008 oraz Małego Rocznika Statystycznego GUS 2009.

Pomimo że tylko 37,7% ludności Polski w wieku produkcyjnym mieszkało na terenach wiejskich, przyrost tej grupy ludności w ostatnich latach był wywołany głównie przez ludność wiejską⁵.

Uwzględniając podział Polski na województwa, największym odsetkiem (powyżej 62%) osób w wieku produkcyjnym charakteryzowały się województwa południowo-zachodniej i północno-zachodniej Polski. Były to województwa: dolnośląskie (63,6%), lubuskie (63,2%), zachodniopomorskie (63,0%), opolskie (62,8%), śląskie (62,5%), wielkopolskie (62,4%). Najmniejszym odsetkiem osób w wieku produkcyjnym charakteryzowały się z kolei województwa Polski wschodniej: podlaskie (56,4%) oraz lubelskie (58,1%).

⁵ W latach 2004-2008 ludność w wieku produkcyjnym na terenach wiejskich zwiększyła się o 434 tys., a w miastach w tym samym okresie zmalała o 84 tys., w wyniku czego ogółem w Polsce liczba ludności w wieku produkcyjnym zwiększyła się o 350 tys.

Liczba ludności w wieku poprodukcyjnym na terenach wiejskich w 2008 roku wyniosła prawie 2,3 mln, co stanowiło około 37% ludności Polski w tej grupie wiekowej. Udział osób w wieku 60/65 i więcej lat wśród ludności wiejskiej wyniósł blisko 15,5%, co nie różniło się znacznie od odsetka, jaki zaobserwowano wśród ludności miejskiej (blisko 16%) oraz stanowiło podobny odsetek, jaki zanotowano na terenach wiejskich w 1995 roku (15,4%), a także w 2004 roku (15,5%).

W odniesieniu do podziału administracyjnego istniały znaczne różnice regionalne w odsetku ludności w wieku poprodukcyjnym. Największy odsetek osób posiadających 60/65 i więcej lat zaobserwowano w województwie podlaskim (20,9%) oraz lubelskim (18,7%), natomiast najmniejszy odsetek osób w tym wieku odnotowano w województwie pomorskim (10,9%) oraz zachodniopomorskim (12,4%).

Przy ocenie wpływu cech demograficznych ludności na uwarunkowania ekonomiczne zazwyczaj stosuje się współczynnik obciążenia demograficznego, wskazujący, ile łącznie osób młodszych, tj. mających mniej niż 18 lat oraz starszych, będących w wieku 60/65 lat i więcej, przypada na 100 osób w wieku produkcyjnym. Na terenach wiejskich w 2008 roku ten wskaźnik wynosił 60, co oznacza, że od roku 2004 zmniejszył się o 6 punktów, a od 1995 zanotowano spadek o 22 punkty. Do zmniejszenia się obciążenia osobami w wieku nieprodukcyjnym przyczynił się obserwowany w ostatnich latach, wzrost liczebności oraz odsetka osób w wieku produkcyjnym.

W ujęciu regionalnym największe obciążenie osobami w wieku nieprodukcyjnym dla grupy osób będących w wieku aktywności zawodowej zanotowano w województwach wschodniej Polski, tj. w województwach podlaskim (77,2) oraz lubelskim (72,0). Relatywnie wysoki poziom współczynnika obciążenia demograficznego w województwach wschodniej Polski był spowodowany największym w kraju odsetkiem osób w wieku poprodukcyjnym.

Najmniejsze obciążenie osobami w wieku nieprodukcyjnym zaobserwowano w województwach zachodniej Polski, tj. dolnośląskim (57,2), lubuskim (58,2) oraz zachodniopomorskim (58,8). Te tereny należy uznać, za najbardziej korzystne pod względem możliwości wykorzystania czynnika ludzkiego w kształtowaniu procesów rozwojowych.

Współczynniki obciążenia demograficznego wyliczone dla ludności zamieszkałej na wsi były wyższe niż w miastach (60 wobec 52 w roku 2008), co oznacza, że w miastach w całym analizowanym okresie utrzymuje się mniejsze niż na wsi obciążenie osobami w wieku nieprodukcyjnym. Różnice w wysokości wspomnianego wskaźnika pomiędzy terenami wiejskimi i miastami wynikały z odmienności w kształtowaniu się odsetka osób w wieku produkcyjnym.

W 2008 roku w miastach odsetek osób w wieku 18-59/64 lat wynosił 65,8% i był o 3,4 p.p. wyższy niż na wsi.

Jak wskazują prognozy GUS w najbliższych latach w miastach, w wyniku zmniejszenia się liczby ludności w wieku produkcyjnym, należy spodziewać się zwiększenia wskaźnika obciążenia demograficznego. Na terenach wiejskich prognozy zakładają zwiększanie się liczby ludności w wieku produkcyjnym do 2014 roku, wobec czego zmiany w wartości tego wskaźnika nie będą tam tak znaczne jak w miastach.

1.2. Ludność wiejska w świetle badań ankietowych IERiGŻ-PIB

Rozszerzając analizę danych GUS dotyczących wieku i płci ludności wiejskiej o dane ankietowe IERiGŻ-PIB warto odnotować różnice pomiędzy cechami ludności z rodzin posiadających gospodarstwa rolne a ludnością z rodzin bezrolnych.

W 2005 roku osoby związane z gospodarstwami rolnymi charakteryzowały się nieco młodszą strukturą wieku niż ludność z rodzin bezrolnych. Przede wszystkim świadczył o tym mniejszy o 4 p.p. odsetek osób w wieku poprodukcyjnym⁶.

Różnice w strukturze wieku pomiędzy ludnością z rodzin rolniczych a bezrolnych nie wpłynęły na medianę⁷ wieku, która wśród badanych zbiorowości była jednakowa i wynosiła 36 lat. Według badań w 2005 roku w rodzinach rolnych stosunkowo najmłodszą ludnością cechował się makroregion środkowozachodni (32 lat) oraz północny (34 lat), najstarsza natomiast była ludność zamieszkująca południowy obszar Polski, tj. makroregiony południowo-zachodni i południowo-wschodni (po 37 lat). Wśród ludności z rodzin bezrolnych najmłodsza była ludność zamieszkująca makroregiony: środkowozachodni, południowo-wschodni oraz północny (po 34 lat), najstarsza natomiast mieszkająca w makroregionie środkowowschodnim (44 lat).

Według ankiety IERiGŻ-PIB zanotowano istotne różnice w wysokości współczynnika obciążenia demograficznego pomiędzy ludnością z rodzin rolniczych a zbiorowością z rodzin bezrolnych. W 2005 roku współczynnik obciążenia demograficznego wśród ludności z rodzin rolniczych wynosił 59,4 i był niższy niż zaobserwowany wśród osób z rodzin bezrolnych prawie o 11 p.p.

Badania IERiGŻ-PIB wykazały również, że mimo obserwowanej równowagi płci na terenach wiejskich, w rodzinach rolniczych notuje się mniejszą

⁶ Ludność według wieku: 1. ludność bezrolna: przedprodukcyjny 22,2%, produkcyjny 58,8%, poprodukcyjny 19,0%; 2. ludność rolnicza: przedprodukcyjny 22,1%, produkcyjny 62,7%, poprodukcyjny 15,2%; 3. wiejska ogółem: przedprodukcyjny 22,2%, produkcyjny 60,7%, poprodukcyjny 17,1%.

⁷ Mediana dzieli badaną zbiorowość na dwie równe części: 50% populacji jest w wieku mniejszym lub równym od mediany, a 50% populacji jest w wieku większym lub równym od mediany.

liczbę kobiet niż w rodzinach bezrolnych. W 2005 roku na 100 mężczyzn w rodzinach rolniczych przypadało 97 kobiet, natomiast w rodzinach bezrolnych – 104. Badania wykazały, że w regionach, w których dominuje zatrudnienie w rolnictwie (makroregion środkowozachodni i środkowowschodni) liczba kobiet na stu mężczyzn była mniejsza niż na tych terenach, gdzie od wielu lat rozpowszechnione jest zarobkowanie pozarolnicze (Polska południowa).

1.3. Grupa kierowników gospodarstw w badaniach ankietowych IERiGŻ-PIB

1.3.1. Charakterystyka społeczno-demograficzna wyróżnionego zbioru

Osoby kierujące gospodarstwami rolnymi stanowią szczególnie ważną zbiorowość ludności związanej z terenami wiejskimi, gdyż są grupą, która w sposób bezpośredni ma wpływ na produkcję rolniczą i tym samym decyduje o przyszłości rolnictwa.

Mediana wieku kierowników gospodarstw rolnych w 2005 roku wynosiła 47 lat, a w przypadku ogółu ludności z rodzin rolniczych w wieku 15 lat i więcej – 42 lata. Różnice w wysokości mediany wynikają z rzadkości występowania wśród kierowników gospodarstw rolnych osób posiadających mniej niż 18 lat.

Zmiany w wielkości mediany wskazują, że w porównaniu do 2000 roku średni wiek kierowników zwiększył się o dwa lata, natomiast ludności związanej z gospodarstwami rolnymi w wieku 15 lat i więcej zwiększył się o jeden rok. Na mniejszą medianę wieku wyliczoną dla ogółu ludności z rodzin rolniczych (w wieku 15 lat i więcej), w porównaniu do kierowników gospodarstw rolnych, wpłynął zdecydowanie większy odsetek (6,5%) osób w wieku przedprodukcyjnym. Większy, niż występujący wśród kierowników gospodarstw rolnych, był również odsetek osób w wieku produkcyjnym mobilnym (o 4,4 p.p.) oraz w wieku poprodukcyjnym (o 8,6 p.p.). W odniesieniu do ogółu osób w wieku produkcyjnym niemobilnym te zależności były odmienne, bowiem taka ludność stanowiła 27,2%, to jest mniej niż w grupie kierowników, wśród których takich osób było 46,6%. Tym samym ogół ludności zamieszkującej gospodarstwa był bardziej zróżnicowany z racji wieku niż w gronie kierowników. Jest to zjawisko zrozumiałe, ponieważ podjęcie tej funkcji łączyć należy z okresem aktywności zawodowej.

Przeprowadzona ocena cech demograficznych grupy kierowników gospodarstw rolnych wykazała, że charakteryzuje ich dość korzystna struktura wieku, co wyraża się niskim odsetkiem osób w wieku poprodukcyjnym. Według badań ankietowych IERiGŻ-PIB w latach 2000-2005 odsetek osób w wieku produkcyjnym mobilnym zmniejszył się o 2,7 p.p. z poziomu 46,5%. W tym samym czasie odsetek osób w wieku produkcyjnym niemobilnym zwiększył się o 3,4 p.p.

(z poziomu 43,2%). W przypadku odsetka osób w wieku poprodukcyjnym zanotowano minimalny spadek, tj. o 0,7 p.p. (z 10,3% do 9,6%).

W 2005 roku w ujęciu regionalnym najmłodsza grupa kierowników gospodarstw rolnych zamieszkiwała w makroregionie środkowozachodnim (mediana wieku wynosiła tam 45). W makroregionie tym zanotowano największy w kraju odsetek osób w wieku produkcyjnym mobilnym oraz najmniejszy w wieku poprodukcyjnym. Korzystną, z racji dużej liczby osób w młodym wieku, strukturę demograficzną rolników odnotowano również w makroregionie północnym (mediana wieku wynosiła 46). Odsetek osób w wieku produkcyjnym mobilnym był tam wyższy niż średnio w kraju i tym samym odpowiednio niższy był odsetek osób w wieku poprodukcyjnym. Relatywnie najstarsi kierownicy gospodarstw rolnych gospodarowali w makroregionie południowo-wschodnim, w odniesieniu do nich mediana wieku wynosiła 48. W makroregionie tym zanotowano najmniejszy w kraju odsetek osób w wieku produkcyjnym mobilnym oraz największy odsetek osób w wieku poprodukcyjnym.

Powszechnie wśród kierowników gospodarstw rolnych dominują mężczyźni. Nadal kierują oni około 80% gospodarstw rolnych w Polsce. Wysokość udziału kobiet wśród kierujących gospodarstwami rolnymi wykazuje silne zróżnicowanie regionalne, które związane jest z typem rolnictwa panującym na danym obszarze kraju. W makroregionie środkowozachodnim, mniejsze zaangażowanie kobiet w produkcję rolniczą jest rezultatem specyficznych cech rolnictwa na tym terenie, tj. rolnictwa charakteryzującego się wysoką produktywnością. Taki typ rolnictwa wymaga dużego zaangażowania rolnika w pracę w swoim gospodarstwie, stałej gotowości, różnego typu umiejętności, a także pomimo zmechanizowania wielu prac, w dalszym ciągu konieczna jest znaczna siła fizyczna. Ponadto większość gospodarstw na tym terenie to profesjonalne warsztaty pracy, co sprzyja atrakcyjności zawodu rolnika.

Z punktu widzenia oceny jakości czynnika ludzkiego w sektorze rolnictwa istotne znaczenie ma wykształcenie osób sprawujących funkcje kierowników gospodarstw indywidualnych. Odsetek rolników posiadających wykształcenie co najmniej średnie w 2005 roku wynosił 26,5% i był nieznacznie niższy (o 1,7 p.p.), niż odnotowany wśród ogółu ludności z rodzin posiadających gospodarstwo rolne. Najwyższy odsetek osób o takim wykształceniu odnotowano wśród kierowników z wykształceniem średnim, pomaturalnym lub wyższym w makroregionie południowo-zachodnim (29,2%), najniższy natomiast w makroregionie środkowozachodnim (24,4%). Podobne różnice przestrzenne odnotowano wśród ogółu ludności z rodzin rolniczych. Największy odsetek osób ze średnim wykształceniem dotyczył mieszkańców makroregionu południowo-zachodniego, a najmniejszy cechował tę zbiorowość w makroregionie środkowozachodnim.

W badanej próbie 3705 kierowników gospodarstw rolnych 16,1% nie pracowało w ogóle w gospodarstwie rolnym lub pracowało tylko dorywczo przez niewielką liczbę dni w roku.

Analiza zależności poziomu uzyskiwanych dochodów z działalności rolniczej⁸ oraz poziomu wykształcenia rolnika pracującego stale w pełnym lub niepełnym wymiarze czasu w gospodarstwie wykazała, że istnieje dodatnia zależność pomiędzy badanymi cechami. Dochody z działalności rolniczej uzyskiwane przez kierowników gospodarstw rolnych posiadających wykształcenie wyższe były ponad dwukrotnie wyższe niż osiągnęte przez tych, którzy posiadali wykształcenie podstawowe.

Z wykształceniem kierowników gospodarstw rolnych statystycznie powiązany jest również średni obszar użytków rolnych wchodzących w skład gospodarstwa rolnego. Kierownicy gospodarstw o relatywnie wyższym poziomie wykształcenia użytkują gospodarstwa, które dysponują więcej obszaru użytków rolnych. Dla przykładu kierownicy legitymujący się wyższym wykształceniem posiadali średnio o 69,8% więcej użytków rolnych, niż kierownicy z wykształceniem podstawowym.

Istotnym kryterium podziału kierowników gospodarstw rolnych według poziomu wykształcenia jest także wykształcenie zawodowe: rolnicze i nierolnicze. Badania IERiGŻ-PIB wykazały, że w 2005 roku w tej grupie osoby posiadające wykształcenie zawodowe rolnicze (szkolne⁹) gospodarowali na większej liczbie użytków rolnych i uzyskali większy poziom dochodów z działalności rolniczej niż rolnicy o wykształceniu zawodowym nierolniczym lub nieposiadający jakiegokolwiek wykształcenia zawodowego.

Ogólnie z przeprowadzonej analizy wynika, że kierownicy gospodarstw rolnych z makroregionów, które utożsamiane są z najlepszym rolnictwem cechują się bardziej korzystną strukturą społeczno-demograficzną niż rolnicy z pozostałych terenów. Na przykład makroregion północny charakteryzuje się największym w kraju odsetkiem kierowników gospodarstw rolnych posiadających wyższe wykształcenie.

1.3.2. Kierownicy gospodarstw rolnych z najstarszych grup wieku

Przynależność do określonej grupy wiekowej jest istotnym czynnikiem, charakteryzującym wybrane społeczności i warunkującym ich położenie eko-

⁸ Są to dochody nieuwzględniające dochodów z pracy zarobkowej oraz ze źródeł niezarobkowych.

⁹ W badaniach ankietowych IERiGŻ-PIB zbierane są informacje dotyczące uzyskanego wykształcenia zawodowego rolniczego i nierolniczego na poziomie szkolnym lub kursów zawodowych.

nomiczne oraz potencjał rozwojowy.¹⁰ Na obszarach wiejskich mamy do czynienia z 15% udziałem osób w wieku poprodukcyjnym w całkowitej liczbie ludności. W liczbach absolutnych, mieszkańcy wsi w wieku poprodukcyjnym stanowili w roku 2005 grupę 2 268,7 tys. osób. Wart odnotowania jest nieznaczny spadek liczby osób z tej kategorii wiekowej (w stosunku do roku 2000 – o 12,5 tys. osób, tj. o 0,2%). Zjawisko to przebiega więc w przeciwnym kierunku niż w miastach, gdzie udział osób w wieku poprodukcyjnym w ogólnej liczbie mieszkańców wzrósł w tym samym okresie o 1,2% (tzn. o 240,6 tys. osób)¹¹.

Wielu rolników, pomimo zawansowanego wieku, wykonuje nadal swój zawód. Zjawisko to można zaobserwować na obszarach wiejskich w Polsce od szeregu lat. Sprzyja ono petryfikowaniu rozdrobnionej struktury agrarnej, równocześnie spełnia jednak szereg korzystnych funkcji społecznych. Jeszcze do niedawna niespełna co dziesiąta osoba zatrudniona w rolnictwie indywidualnym przekroczyła wiek aktywności zawodowej, podczas gdy w pozostałych dziedzinach gospodarki taka sytuacja występowała w przypadku jednej osoby na sto.¹² Pomimo dobrej koniunktury makroekonomicznej (wysoki wzrost gospodarczy, znaczący spadek bezrobocia), zwiększających się transferów środków publicznych dla rolnictwa, czy korzystnej sytuacji na rynku ziemi dla sprzedających, nie wszystkie starsze osoby decydują się na zaprzestanie aktywności rolniczej.

W takiej sytuacji istotna staje się odpowiedź na pytanie o wpływ zaawansowanego wieku kierownika gospodarstwa rolnego na pozycję rynkową tego gospodarstwa i sytuację społeczno-ekonomiczną osób w nim zamieszkujących. Interesujące jest także to, w jakim stopniu jednostki kierowane przez osoby w wieku emerytalnym¹³ funkcjonują poza ogólnymi proefektywnościowymi tendencjami przemian ekonomicznych, i czy skala ich obecności w polskim rolnictwie ma znaczący wpływ na jego struktury i zapóźnienia rozwojowe.

Prowadzenie gospodarstwa rolnego przez osobę w wieku emerytalnym dotyczyło prawie co dziesiątego gospodarstwa indywidualnego w Polsce. Ogólnie można szacować, że w skali kraju tego typu warsztatów rolnych było około 171 tys., a ludność żyjąca w tych gospodarstwach liczyła około 522 tys. Z badań

¹⁰ Na ogół wyróżnia się trzy ogólne kategorie wiekowe osób: wiek przedprodukcyjny (do 17 lat); wiek produkcyjny (mężczyźni od 18 do 64 lat, kobiety od 18 do 59 lat) – w tym kategorie bardziej szczegółowe kategorie: wiek produkcyjny mobilny (18-44 lata, produkcyjny niemobilny 45-59 lat – kobiety oraz 45-64 lata mężczyźni); wiek poprodukcyjny (kobiety powyżej 59 lat oraz mężczyźni powyżej 64 lat).

¹¹ Na podstawie danych GUS, *Charakterystyka obszarów wiejskich w 2005 r.*, Olsztyn 2006.

¹² Sikorska A.: *Struktura społeczno-demograficzna i wykształcenie ludności wiejskiej*, Studia i Monografie nr 87, IERiGŻ-PIB, Warszawa 1999, s. 33.

¹³ Określenie to stosuje się w odniesieniu do gospodarstwa kierowanego przez osobę w wieku poprodukcyjnym (emerytalnym), czyli mającą 60 lat i więcej (w przypadku kobiet) oraz 65 lat i więcej (w przypadku mężczyzn).

IERiGŻ-PIB wynika, że w latach 2000-2005 nie uległo zmianie terytorialne zróżnicowanie częstości występowania warsztatów emeryckich. Największy udział stanowiły one w makroregionie południowo-wschodnim (13,7%), a najmniejszy w środkowozachodnim (4,2%).

Z zebranych materiałów wynikało, że gospodarstwa kierowane przez osoby w wieku emerytalnym nie pełniły istotnych funkcji dochodowych. Były one przede wszystkim miejscem zamieszkania oraz źródłem zaopatrzenia użytkownika i jego bliskich w produkty rolnicze. Oznacza to, że posiadanie gospodarstwa w słabym stopniu było powiązane z prowadzeniem rolniczej działalności produkcyjnej. Gospodarstwa te miały relatywnie niewielki wkład w zaopatrzenie rynku rolnego. Ich udział w całkowitej, wytworzonej produkcji rolniczej w roku 2005 wyniósł zaledwie 3,4% (w 2000 r. wyniósł on 3,8%). Stosunkowo często nie wytwarzano w nich w ogóle produktów rolniczych (31% z nich). Gospodarstwa kierowane przez osoby w wieku poprodukcyjnym były średnio ponad dwukrotnie mniejsze od przeciętnego gospodarstwa rolnego w Polsce (w 2005 roku - 4,6 ha UR wobec średnio 9,8 ha UR w danej próbie). Gospodarstwa te były relatywnie gorzej wyposażone w maszyny i rolniczą siłę pociągową oraz rzadko dokonywano w nich inwestycji (np. inwestycje związane z odtworzeniem posiadanego majątku produkcyjnego realizowano zaledwie w 17% jednostek), co przekładało się na ich słabszą pozycję rynkową. Podmioty kierowane przez osoby w wieku poprodukcyjnym miały słabsze powiązania z rynkiem od pozostałych warsztatów i najczęściej sprzedawały wytworzone przez siebie towary wyłącznie na targowiskach i w obrocie międzysąsiedzkim (67%).

Jednym z czynników warunkujących tempo przeobrażeń modernizacyjnych w gospodarstwach rolnych jest sytuacja społeczno-demograficzna ich użytkowników. Według danych zgromadzonych w 2005 roku przez IERiGŻ-PIB, rodziny zamieszkujące gospodarstwa kierowane przez emerytów były mniej liczne od pozostałych (średnio żyło tam 3 osoby, a w pozostałych 4,1). Niższa liczebność osób w tej grupie łączyła się z rozpowszechnieniem w ich zbiorze dwuosobowych i jednoosobowych gospodarstw domowych. Wynikały stąd duże różnice w cechach demograficznych i wykształceniu tej części ludności w porównaniu z populacją żyjącą w pozostałych gospodarstwach. Osoby zamieszkujące w gospodarstwach rolników emerytów były znacznie starsze i gorzej wykształcone od ludności z reszty gospodarstw.

Z analizy źródeł utrzymania wynika, iż gospodarstwo, którego kierownikiem była osoba w wieku emerytalnym, spełniało przede wszystkim funkcję socjalną. Osoby z nim związane czerpały bowiem dochody głównie ze źródeł pozarolniczych. Najczęściej utrzymywały się one z emerytur i rent (64%). Tylko

dla 13% z tej grupy dochody z rolnictwa stanowiły podstawową część ich domowych budżetów.

Istotną nadal pozostaje kwestia, jak w przyszłości będzie wyglądała sytuacja osób gospodarujących w wieku emerytalnym. W ostatnich kilkunastu latach miało miejsce systematyczne, choć niewielkie, zmniejszanie się tej grupy (z 14,5% w 1988 do 9,6 % w 2005 roku). Jak pokazują wyniki ostatnich badań, tendencja do rezygnacji z kierowania gospodarstwem przez starsze osoby powinna być utrzymana. Prawie 24% z nich, w najbliższej przyszłości (do 2009 roku), zamierzało w ogóle zlikwidować gospodarstwo. W tej grupie 13% gospodarstw planowano podzielić, a 8% przekazać domownikom. Jednocześnie 30% badanych respondentów z wyróżnionej zbiorowości zadeklarowała, że do roku 2015 zamierza przekazać gospodarstwo w ręce młodszych następców. Na podstawie przedstawionych powyżej planów, należy przypuszczać, iż liczba gospodarstw emeryckich w najbliższym czasie będzie się zmniejszać. Na takie tendencje niewątpliwie oddziałuje polityka społeczna w odniesieniu do ludności rolniczej (np. renty strukturalne). Liberalne prawo w tym zakresie powoduje, że do rzadkości należy, by starsi wiekiem rolnicy decydowali się na sprzedaż gruntów. W efekcie zmniejszenie się ich zbioru tylko w ograniczonym stopniu stymuluje procesy koncentracji w rolnictwie.

1.3.3. Młodzi kierownicy gospodarstw rolnych

Przemiany dotyczące struktur polskiego rolnictwa związane są także z drugą wyróżnioną w badaniu grupą, tj. gospodarstwami prowadzonymi przez młodych rolników. Zbiorowość tę można poddać analizie w kontekście dążenia do szybszych zmian pokoleniowych na wsi, zwiększenia zainteresowania zawodem rolniczym młodego pokolenia, przez udzielanie mu wsparcia finansowego w początkowej fazie samodzielnej działalności. Na tle rolników z innych państw członkowskich UE polscy kierownicy są relatywnie młodzi.¹⁴ Pomimo to przemiany w strukturze wiekowej osób prowadzących gospodarstwa rolne niezmienne są jednym z celów polityki wobec obszarów wiejskich. Wskazują na to chociażby sformułowania zawarte w dokumentach strategicznych, czy działania w ramach programów adresowanych do tej grupy osób.¹⁵

¹⁴ Szacuje się, że w UE-27, ponad 50% z wszystkich prowadzących gospodarstwa rolne miało więcej niż 55 lat, [w:] *Agriculture. Main Statistics 2005-2006*, Eurostat Pocketbooks 2007, s. 23. W 2005 roku w Polsce kierownicy w tym wieku stanowili około 23% ogółu (dane IERiGŻ-PIB).

¹⁵ W latach 1994–2001 ARiMR przyznawała dopłaty do oprocentowania kredytów dla rolników do 40 roku życia, na tworzenie i organizowanie gospodarstw. W okresie przedakcesyjnym rozpoczęto także wypłacanie rent strukturalnych z KRUS. Celem Działania 1.2 Ułatwianie startu młodym rolnikom, Sektorowego Programu Operacyjnego Restrukturyzacja i mo-

W tych działaniach bierze się pod uwagę fakt, iż przyszłość obszarów wiejskich w najbliższych kilkudziesięciu latach będzie niewątpliwie zależała od tego, kto podejmie działalność rolniczą. Podkreśla się często, iż to właśnie osoby młode są bardziej aktywne, dynamiczne, chętniej podejmują ryzyko, łatwiej przystosowują się do zmian. Zachęcenie ich do szybszego przejmowania gospodarstw, może okazać się szansą rozwoju, zarówno dla poprawy warunków bytowych rodzin, jak i funkcjonowania całego sektora rolnego. Powyższe uzasadnienia leżą u podstaw niektórych aspektów polityki wobec obszarów wiejskich. Istotne są cechy osobowe oraz indywidualne motywacje następców. Niejednokrotnie działalność rolniczą podejmują osoby do tego nieprzygotowane, nie zainteresowane rozwojem gospodarstwa, ale nie posiadające szans, z różnych przyczyn, na zmianę orientacji zawodowej. Często sytuacja rodzinna czy rynek pracy wymusza na nich pozostanie na wsi, mimo innych planów zawodowych.

Jednocześnie trzeba brać pod uwagę, że młode pokolenie ukształtowane w dużym stopniu w warunkach gospodarki rynkowej, może wnieść szereg istotnych i pozytywnych zmian do działań na rzecz modernizacji gospodarstw rolnych, gdyż oprócz względnie lepszej adaptacji do nowej rzeczywistości ekonomicznej, młode osoby posiadają na ogół odpowiednie kwalifikacje. W rolnictwie, tak jak i w całej gospodarce, czynnik ludzki ma coraz większe znaczenie w wywoływaniu impulsów rozwojowych.¹⁶ Obecnie liczy się nie tylko wiedza typowo fachowa, ale i szerokie przygotowanie z zakresu zarządzania gospodarstwem, czy znajomości nowych technologii. Osoby lepiej wykształcone, znacznie łatwiej funkcjonują w zmiennych warunkach rynkowych, gdzie liczy się także umiejętność dotarcia do informacji oraz jej wykorzystania.

Według danych IERiGŻ-PIB, w 2005 roku prawie co piąte gospodarstwo indywidualne w Polsce było prowadzone przez osobę, która nie przekroczyła 35 roku życia. Można wobec tego oszacować, posługując się danymi GUS, że w skali kraju takich jednostek było 348 tys., a zamieszkujących je osób prawie 1 470 tys.

dernizacja sektora żywnościowego i rozwój obszarów wiejskich 2004-2006 było ułatwienie zakładania albo przejmowania gospodarstw przez rolników, którzy nie przekroczyli 40 roku życia oraz pomoc w modernizacji ich jednostek. Zakładano, iż objęcie gospodarstwa przez taką osobę może powodować zachowania proinwestycyjne, dzięki czemu poprawić miała się kondycja ekonomiczna gospodarstw. Z kolei Działanie 1. Renty strukturalne, które realizowano w ramach Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich 2004-2006, zachęcało rolników w wieku przedemerytalnym do zaprzestania działalności rolniczej i przekazania gospodarstwa rolnego m.in. młodszemu następcowi, co miało spowodować przyspieszenie wymiany międzypokoleniowej.

¹⁶ Górecki J.: *Rola czynnika ludzkiego i kapitału społecznego w procesie rozwoju wsi i rolnictwa Polski po jej akcesji do UE*, *Wieś i rolnictwo*, nr 2 (123), 2004, s. 189.

Badania udokumentowały nieznaczny spadek udziału tej grupy gospodarstw wśród ogółu jednostek na poziomie kraju (z 20,2% do 19,5%). Tylko w makroregionie północnym doszło pod tym względem do wyraźnej zmiany. W ciągu ostatnich pięciu lat odsetek gospodarstw młodych rolników zmniejszył się o 3,7 p.p. (z 20,5% do 16,8%).

W porównaniu ze startem w innych zawodach młodzi rolnicy nadal rozpoczynali prowadzenie gospodarstwa rolnego stosunkowo późno. Ich przeciętny wiek w 2005, podobnie jak i w 2000 roku, wynosił 30 lat, ale było to i tak stosunkowo szybko w porównaniu z okresem sprzed transformacji rozwojowej. Nieruchomości rolne przejmowali oni na ogół w ramach rodziny (w drodze darowizny lub dziedziczenia). W porównaniu do poprzedniego badania nieznacznie zwiększyło się zjawisko obejmowania gospodarstwa drogą rynkową. W 2005 roku w ten sposób przejęto 4,9% jednostek (wobec 2,6% w roku 2000).

Wśród młodych osób na zawód rolnika i zarządzanie gospodarstwem rolnym decydowali się zazwyczaj mężczyźni. Młode kobiety, podobnie jak i wśród ogółu gospodarujących w Polsce, były kierowniczkami 20% gospodarstw rolnych. Takie sytuacje występowały najczęściej wtedy, gdy małżonek pracował zarobkowo oraz w szczególnych okolicznościach rodzinnych (rodzina niepełna).

W opisywanym okresie wśród młodych rolników spadła popularność wykształcenia rolniczego, a zwiększyła się wykształcenia ogólnego, co mogło być związane z chęcią lepszego dostosowania się do sytuacji na rynku pracy. Fakt ten nie miał jednak przełożenia na zmianę orientacji zawodowych. Większość osób z omawianej kategorii pracowała zazwyczaj głównie w gospodarstwie. Tylko co czwarty młody rolnik podejmował stałą pracę poza gospodarstwem. Działo się tak głównie w regionach bardziej zurbanizowanych, gdzie rynek pracy był bardziej chłonny, mniejsze obszary gospodarstwa nie spełniały istotnych funkcji dochodowych.

W 2005 roku, podobnie jak 5 lat wcześniej, z gospodarstwami młodych rolników związanych było niespełna 20% ludności wchodzącej w skład całej próby IERiGŻ-PIB. Ludność z opisywanego zbioru cechował lepszy potencjał demograficzny niż osoby z pozostałych jednostek, przy czym w obu grupach zauważalny był proces starzenia się. Korzystnym zjawiskiem okazał się dynamiczny postęp edukacyjny, który coraz bardziej staje się istotnym czynnikiem stymulującym rozwój obszarów wiejskich.

Dane o orientacjach zawodowych młodych rolników i cechach ich gospodarstw, mają odzwierciedlenie w charakterze prowadzonej działalności rolniczej oraz jej zasięgu. Badana grupa była wyraźnie zróżnicowana pod względem postaw wobec prowadzonych przez siebie warsztatów. Młodzi rolnicy, przygotowani merytorycznie do zawodu, pracujący w nim w pełnym wymiarze, dla któ-

rych rolnictwo stanowiło podstawowe źródło dochodu rodziny, podejmowali działania na rzecz rozwoju gospodarstwa i utrzymania jego pozycji na rynku. Z kolei młodzi kierownicy z wykształceniem pozarolniczym, to głównie osoby zarobkujące, a ich działalność w gospodarstwie spełniała na ogół jedynie uzupełnienie aktywności zawodowej i sposób na powiększenie rodzinnego budżetu.

Nie zmienia to faktu, iż młode osoby częściej były skłonne na przejęcie gospodarstw silniejszych ekonomicznie oraz większych obszarowo niż zaniebanych i posiadających skromny majątek produkcyjny. Na podstawie analizowanego materiału można wnioskować, że na rynku zachowywali się oni dynamicznie. W większości dążyli do rozwoju własnych gospodarstw, poprzez inwestowanie, zaciąganie kredytów, współpracę z doradcą i szukanie trwalszych powiązań z rynkiem. Opisywana grupa rzadko wyznaczała swoim gospodarstwom głównie funkcje pozaprodukcyjne. W porównaniu do pozostałych rodzin, gospodarstwo przynosiło im relatywnie większe dochody, co przekładało się na relatywnie wyższy standard życia.

Zainteresowanie młodych osób zawodem rolniczym, a w konsekwencji utrzymanie korzystnej w warunkach polskich, struktury wieku kierowników gospodarstw, będzie niewątpliwie zależało od wielu zróżnicowanych uwarunkowań: koniunktury makroekonomicznej, sytuacji na krajowym rynku pracy, ale także kondycji samego sektora rolnego. Istotny wpływ mogą mieć tu tendencje, które pojawiły się w polityce wobec rozwoju obszarów wiejskich po akcesji Polski do UE. Wiąże się z tym przede wszystkim poprawa sytuacji w rolnictwie i pojawienie się licznych programów strukturalnych z jednej strony, a niepewność związana z przyszłym kształtem WPR z drugiej.

1.4. Migracje na terenach wiejskich w latach 2000-2005

Wstąpienie Polski do Unii Europejskiej wpłynęło na zmiany w kształtowaniu procesów migracyjnych, a zwłaszcza w intensywności tego zjawiska oraz w ukie-
runkowaniu strumieni migracyjnych. Dotyczyło to również terenów wiejskich.

Przepływy ludności oddziałują na kształtowanie się liczebności oraz struktur społeczno-zawodowych ludności wiejskiej. Wyróżnia się trzy typy przepływów: migracyjne, związane z korektami podziału administracyjnego oraz zmiany statusu społeczno-zawodowego, które nie są związane z fizycznymi przemieszczeniami ludności.

Według badań ankietowych przeprowadzanych cyklicznie przez IERiGŻ-
-PIB w 76 wsiach położonych w różnych regionach kraju w latach 2000-2005, w porównaniu do okresu 1996-2000, nastąpił niewielki wzrost migracji ludności wiejskiej. Więcej osób migrujących wywodziło się z rodzin posiadających go-

spodarstwo rolne o powierzchni powyżej 1 ha użytków rolnych, niż z rodzin bez gospodarstw.

W obu zbiorowościach odnotowano wzrost migracji na inne tereny wiejskie oraz znaczące zwiększenie się migracji zagranicznych. Zmniejszyły się natomiast migracje do miast, które nadal pozostają najczęściej wybieranym przez ludność wiejską kierunkiem migracji.

Wśród ludności z rodzin rolniczych dominowały migracje indywidualne, natomiast cechą charakterystyczną przemieszczeń ludności z rodzin bezrolnych były migracje całych gospodarstw domowych.

Materiały ankietowe pozwalają również określić skalę napływu ludności do badanych rodzin wiejskich, który od połowy lat dziewięćdziesiątych jest na względnie stałym poziomie. Prawidłowością jest, że stosunkowo największy napływ przychodźców kieruje się do zbiorowości rodzin bezrolnych. W latach 2000-2005 relatywnie najczęstszym miejscem wcześniejszego zamieszkania przychodźców były inne tereny wiejskie.

Tradycyjnie migranci cechowali się, w porównaniu do ogółu przebadanej ludności, stosunkowo młodszym wiekiem oraz co za tym idzie relatywnie wyższym poziomem wykształcenia. Analizując strukturę wykształcenia osób mobilnych, bez rozpatrywania zmian ilościowych, można uznać że nie nastąpiła dysproporcja pomiędzy wykształceniem osób opuszczających tereny wiejskie a osobami przybywającymi na ten obszar. Z kolei wysoki odsetek osób młodych wynika z faktu, że największą łatwość podjęcia decyzji migracyjnej wykazują z reguły osoby kończące naukę i rozpoczynające aktywność zawodową.

Rozpatrując kryterium płci, należy stwierdzić, że kobiety częściej niż mężczyźni opuszczały tereny wiejskie, a zwłaszcza rodziny rolnicze. Mężczyźni natomiast nieco częściej niż kobiety tworzyli zbiorowość która przybyła do ankietowanych wsi, zwłaszcza do rodzin bezrolnych.

Stosunkowo najczęściej migrują osoby „z” oraz „do” małych obszarowo gospodarstw rolnych. Wśród osób opuszczających ankietowane rodziny rolnicze blisko połowa pochodziła z gospodarstw nie większych niż 5 ha użytków rolnych.

Zarówno wychodźcy, jak i przychodźcy kierowali się głównie względami rodzinnymi. Wśród ludności z rodzin bezrolnych relatywnie często wskazywano również mieszkanie jako powód migracji. Takie uzasadnienie można łączyć z przeświadczeniem, że znalezienie mieszkania staje się nieraz wstępnym warunkiem umożliwiającym osiedlenie się we wsi. Fakt ten nie ma tak wielkiego znaczenia w przypadku rodzin rolniczych, gdyż przeważnie dysponują one własnym domem.

Na podstawie omówionych cech można stworzyć statystyczny obraz migranta. Typowy wychodźca to kobieta, która wywodziła się z rodziny posiadają-

cej gospodarstwo rolne o powierzchni od 2 do 5 hektarów UR, będąca w wieku 15-34 lata, posiadająca wykształcenie co najmniej średnie, której kierunkiem migracji było przeważnie miasto, a motywami jakimi się kierowała były względy rodzinne.

Statystyczny przychodźca to przeważnie mężczyzna, który powiększa grono ludności z rodzin bezrolnych, będący w wieku 15-34 lata, posiadający wykształcenie co najmniej średnie, przybywający z innej wsi i kierujący się głównie względami rodzinnymi oraz związanymi z mieszkaniem.

Istotnym czynnikiem oddziałującym na przepływy ludności są zmiany statusu społeczno-zawodowego. Są one wynikiem: zakupu lub sprzedaży ziemi, dzierżawy lub oddzierżawy, czy też nabycia lub przekazania ziemi w postaci działów rodzinnych. O ich stosunkowo dużym znaczeniu świadczy fakt, że połowa wszystkich wychodźców z rodzin rolniczych i co trzeci z rodzin bezrolnych nie zmieniło miejsca zamieszkania, a jedynie swój status społeczno-zawodowy.

Mobilność społeczno-zawodowa łączy się z przeobrażeniami zachodzącymi w obrębie wiejskich społeczności. W latach 2000-2005, podobnie jak w okresach wcześniejszych, powszechnie występującą tendencją na obszarach wiejskich było zmniejszanie się udziału rodzin rolniczych na rzecz wzrostu liczebności rodzin bez użytkownika gospodarstwa rolnego. Tym samym mobilność społeczno-zawodowa relatywnie najczęściej dotyczyła zmiany statusu ludności rolniczej na bezrolną.

Osoby przybywające do gospodarstw rolnych posiadały stosunkowo wyższy poziom wykształcenia oraz były względnie młodsze niż wychodźcy z tych gospodarstw.

Nie wpłynęło to jednak na poprawę wykształcenia oraz struktury wieku kierowników gospodarstw rolnych, ponieważ tylko część nowych członków rodzin rolniczych zaczyna pełnić funkcję kierownika gospodarstwa. Dodatkowo kierownikami gospodarstw rolnych zostają najczęściej mężczyźni, a mężczyźni cechowali się gorszym poziomem wykształcenia niż kobiety.

Nowa prognoza ludności sporządzona przez GUS zakłada, że na obszarach wiejskich do 2035 roku odnotowane zostanie dodatnie, ale malejące saldo migracji wewnętrznych. Odpływ ludności z miast będzie hamowany głównie tym, że nowe miejsca pracy tworzone będą na terenach zurbanizowanych. Równocześnie prognozuje się, że część osób mieszkających czasowo w miastach osiedli się w nich na stałe.

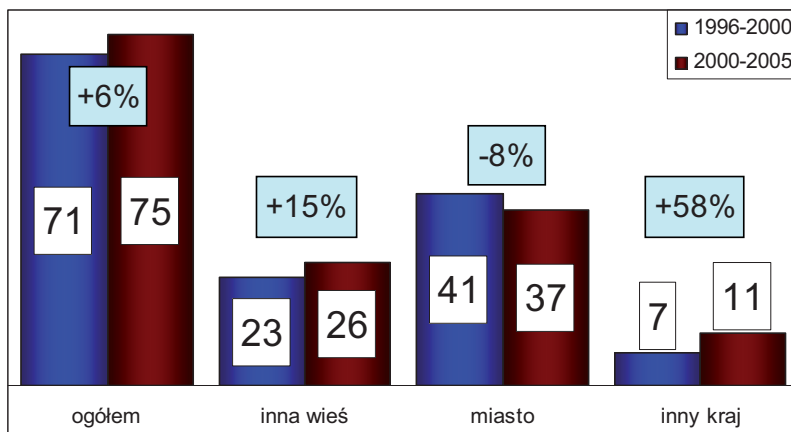
W najbliższych latach założono wzrost migracji zagranicznych. Będzie to efekt przekształcenia emigracji czasowych na stałe, a również otwarcia rynków pracy w Niemczech i Austrii. Jednocześnie nastąpi wzrost imigracji do Polski,

co będzie wywołane głównie znaczną skalą inwestycji oraz powrotami części Polaków emigrujących w latach wcześniejszych.

Prognoza dotycząca obszarów wiejskich zakłada niewielki spadek liczby ludności (w latach 2008-2035 o 0,5%). Będzie to efekt zmniejszającej się liczby urodzeń, gdyż jak już wspomniano saldo migracji na terenach wiejskich będzie przez ten okres dodatnie.

Na zakończenie warto wspomnieć o najważniejszych zagrożeniach i szansach migracji ludności wiejskiej. Migracje posiadają selekcyjny charakter, a więc decyzje migracyjne podejmowane są z reguły przez osoby młode i relatywnie dobrze wykształcone czy bardziej przedsiębiorcze. Ta grupa osób charakteryzuje się dodatkowo największą płodnością, a więc migracje mogą mieć wpływ na liczbę urodzeń. Zmniejszenie się liczebności grupy osób w wieku produkcyjnym powoduje zachwianie proporcji pomiędzy pracującymi, a niepracującymi. Jeśli wśród migrantów dominują kobiety lub mężczyźni, może to przełożyć się na proces zawierania małżeństw.

Rysunek 1. Migracje ludności wiejskiej według kierunków w latach 1996-2000 oraz 2000-2005 (na 1000 ludności)

Źródło: Ankieta IERiGŻ-PIB 2000 oraz 2005.

Z kolei do korzyści jakie dla obszarów wiejskich powodować będą migracje zakwalifikować można zmniejszenie przeludnienia rolnictwa. Migracje są nierzadko efektem lepszego wykorzystania pracy w gospodarstwach rolnych, a więc wyłączenia z produkcji rolniczej osób zbędnych. Ponadto trzeba brać pod uwagę, że część osób wróci z wyższymi kwalifikacjami i większym doświadczeniem, a transfery finansowe do rodzinnych miejscowości mogą przyczynić się do polepszenia warunków bytowych rodziny, czy zwiększenia inwestycji w gospodarstwie.

2. Aktywność edukacyjna i zawodowa ludności wiejskiej

2.1. Poziom wykształcenia ludności wiejskiej

Problem wykształcenia ludności, w tym ludności wiejskiej należy rozpatrywać wielopłaszczyznowo. Ze względu na specyfikę zajęć w gospodarstwie warsztat pracy rolnika można postrzegać w wielu aspektach, które mogą mieć charakter przyrodniczy, społeczny, ekonomiczny lub techniczny. Rolnik jest zarówno przedsiębiorcą, jak i wykonawcą, stąd prowadzenie gospodarstwa wymaga znajomości i umiejętności z wielu dziedzin i na różnym poziomie kwalifikacji. Rolnik prowadzący własne gospodarstwo najczęściej teoretyczną wiedzę zdobywa w szkole, wiedzę praktyczną od rodziców i otoczenia wiejskiego (przez obserwację zachowań i postępowania przy konkretnych zajęciach) oraz umiejętności, które nabywa przez własne doświadczenie wraz z włączaniem się do kolejnych prac w gospodarstwie.

Produkcja rolnicza wymaga wiedzy i umiejętności obrabiania gleby, wykorzystywania pogody, znajomości procesów zachodzących w organizmach uprawianych roślin i hodowanych zwierząt. Cykl pracy i jej rytm codzienny są podyktowane znajomościami praw przyrody. Szereg prac rolniczych nie może być odkładana w czasie, jak to ma miejsce w większości innych form aktywności produkcyjnej człowieka. Znajomość zjawisk i procesów zachodzących w glebie wymaga wiedzy z zakresu chemii, biologii i mechaniki uprawy, ale także znajomości elementów wiedzy o klimacie i meteorologii itp.

Prowadzenie gospodarstwa wymaga także wiedzy z zakresu stosunków społecznych, politycznych, wiedzy o przepisach prawnych i o sposobach działania władzy oraz podmiotów zajmujących się zaopatrzeniem i skupem. Znajomość tych zagadnień niezbędna jest rolnikowi nie tylko jako podstawa udziału w życiu publicznym, ale także jako przesłanka określania szans rozwojowych gospodarstwa. Wiedza polityczna, administracyjno-społeczna w takich okresach, jak zmiany ustrojowe ma decydujące znaczenie w dostosowywaniu swojej działalności do zmieniających się uwarunkowań.

Integracja polskiego rolnictwa z Unią Europejską uwidoczniła dodatkowe zadania wobec rolników. Rozwój rolnictwa będzie musiał być dostosowany do reguł funkcjonowania gospodarki partnerów, a to pociąga za sobą uwzględnienie konkurencji.

Niezależnie od rodzaju niezbędnych umiejętności, podstawą wykształcenia jest edukacja szkolna. Przy jej nabywaniu. W obecnych warunkach, kiedy to kapitał ludzki ma coraz większe znaczenie w kreowaniu procesów rozwojowych w gospodarce wykształcenie ludności odgrywa coraz większą rolę, zarówno

w wymiarze ogólnych przekształceń, jak i w wymiarze jednostkowym określającym szansę jednostki na rynku pracy, zaspokojenie aspiracji zawodowych i kulturalnych.

Pomiędzy terenami wiejskimi a miejskimi od lat występują znaczne dysproporcje w wykształceniu ludności, choć na wsi, podobnie jak w miastach, zwiększają się aspiracje edukacyjne. W 2007 roku, podobnie jak i w latach wcześniejszych, na obszarach wiejskich, w porównaniu do miast, zanotowano prawie dwukrotnie mniejszy odsetek osób z wykształceniem co najmniej średnim i ponad trzykrotnie mniejszy odsetek osób z wykształceniem wyższym (Tabela 2.1).

Tabela 2.1. Poziom wykształcenia ludności (w wieku 13 lat i więcej) w latach 2002-2007 według miejsca zamieszkania

Lata	Wyższe	Średnie i Policealne	Zasadnicze zawodowe	Gimnazjalne	Podstawowe
	W procentach				
Miasto					
2002	13,7	38,5	21,1	x	22,2
2004	17,5	38,0	21,3	4,4	16,8
2007	22,1	38,3	20,4	4,6	14,6
Wieś					
2002	4,3	22,4	29,2	x	38,3
2004	5,4	24,5	29,4	5,8	31,9
2007	7,0	25,1	28,5	6,3	28,2

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Roczników Demograficznych GUS 2005-2008.

Badania wykazały, iż ogółem na obszarach wiejskich w 2007 roku, 32,1% ludności posiadało wykształcenie średnie, policealne lub wyższe (w tym wyższe 7,0%). W porównaniu do 2004 roku odsetek osób legitymujących się wyżej wymienionym poziomem wykształcenia zwiększył się o 2,2 p.p. (w tym z wykształceniem wyższym o 2,7 p.p.). Jednocześnie w strukturze wykształcenia ludności wiejskiej odnotowano znaczne zmniejszenie udziału ludności z wykształceniem podstawowym. Należy przypuszczać, że zjawisko to było silnie powiązane ze zmianami w strukturze demograficznej, ponieważ taki typ wykształcenia dotyczył głównie roczników, które uczęszczały do szkół w okresie międzywojennym. Wszystkie te pozytywne zmiany są jeszcze bardziej widoczne w porównaniu z rokiem 2002.

Pozytywne zmiany w poziomie wykształcenia zaobserwowano zarówno w grupie kobiet wiejskich, jak i w przypadku mężczyzn (Tabela 2.2).

Tabela 2.2. Poziom wykształcenia ludności wiejskiej (w wieku 13 lat i więcej) w latach 2002-2007 według płci

Lata	Wyższe	Średnie i policealne	Zasadnicze zawodowe	Gimnazjalne	Podstawowe
	W procentach				
Mężczyźni					
2002	3,6	18,9	37,1	x	36,2
2004	4,7	21,7	37,2	5,9	29,4
2007	5,7	22,8	35,7	6,6	25,5
Kobiety					
2002	5,1	25,8	21,5	x	40,4
2004	6,1	27,2	21,6	5,7	34,4
2007	8,1	27,0	22,0	6,0	31,0

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Roczników Demograficznych GUS 2005-2008.

Badania ankietowe przeprowadzone w IERiGŻ-PIB wykazały, że nie zaszły różnice w poziomie wykształcenia pomiędzy ludnością z rodzin rolniczych i bezrolnych. Najwyższe odsetki osób z wykształceniem średnim, policealnym lub wyższym zanotowano wśród ludności z południowych terenów kraju, a najmniejsze w Polsce zachodniej. Wynika stąd, że niezmiennie wykształcenie jest postrzegane w kontekście poprawy pozycji na rynku pracy zarobkowej (rozpowszechnionej w regionie południowym). Rzadziej natomiast jest ono uwzględniane jako wyznacznik prowadzenia racjonalnej działalności rolniczej.

Tymczasem rolnik coraz bardziej potrzebuje różnorodnej wiedzy, zarówno z zakresu biologii, chemii, technologii produkcji, ekonomii, jak również nauk społecznych. Powinien rozumieć podstawowe procesy zachodzące w glebie, roślinie, w organizmach zwierzęcych oraz wszelkie związki przyczynowo-skutkowe zachodzące w gospodarstwie, interpretować zjawiska i procesy zachodzące między ludźmi oraz na rynku towarów i usług. Rola wiedzy, szczególnie w odniesieniu do polskich rolników jest tym bardziej znacząca, że konkurencja z innymi państwami UE jest duża, a współczesne rolnictwo, coraz bardziej intensywne oraz precyzyjne, staje się wiedzochłonne. W tej sytuacji wymogom nowoczesnego gospodarowania trudno sprostać rolnikom bez odpowiedniego wykształcenia. Brak umiejętności lub spóźnianie się z wdrażaniem postępu technologicznego eliminuje rolnika z rynku. Producenci zamierzający rozwijać swoje przedsiębiorstwa będą musieli utrzymać klientów, o których zabiegają inni rolnicy. Niezbędne więc im będą umiejętności związane z rozpoznaniem rynku, nawiązywaniem kontaktów z odbiorcą i tworzeniem własnej marki. W literaturze przedmiotu nierzadko podkreśla się, że polscy rolnicy popełniają

wiele błędów w technologii produkcji, które często wynikają z niewiedzy dotyczącej tego zagadnienia¹⁷.

Zdobyte wykształcenie, posiadane predyspozycje zawodowe i rutynowe sprawności stanowią bazę zarówno indywidualnego, jak i zbiorowego zasobu pracy¹⁸.

Wspomniana baza w połączeniu z pewnymi cechami fizycznymi, stanem zdrowia, wartościami itd. tworzy kapitał ludzki danego regionu. Należy podkreślić, że na obszarach wiejskich występuje niższy niż w mieście poziom kapitału ludzkiego, zamieszkuje tam ludność nie tylko o niższym poziomie wykształcenia, ale i niższej aktywności, a w konsekwencji o niższych umiejętnościach radzenia sobie ze zmianami.

Zmiany społeczno-gospodarcze, zmniejszające się potrzeby siły roboczej, lepsze umaszynowanie wymuszają odchodzenie ludności wiejskiej od rolnictwa i poszukiwanie alternatywnych zajęć w celu osiągnięcia satysfakcji ekonomicznej. Wiąże się to z koniecznością podnoszenia poziomu wykształcenia zawodowego i ogólnego. Ogromnego znaczenia nabiera zatem zrozumienie przez ludność rolniczą potrzeby doksztalcania i doskonalenia, w tym również o charakterze pozarolniczym, gdyż wielofunkcyjny rozwój wsi wymusza konieczność wkomponowania w przestrzeń wiejską coraz większej liczby funkcji pozarolniczych. Stwarza to szanse na alternatywne źródła dochodu¹⁹. Gorzej wykształcona ludność wiejska charakteryzuje się najczęściej małą aktywnością zawodową i kulturalną, rzadkością zachowań przedsiębiorczych, co również hamuje możliwości wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich. Tymczasem rozwój pozarolniczych kierunków aktywności ekonomicznej wymaga umiejętności poszukiwania informacji, kontaktów z klientami, odbiorcami, poszukiwania rynków zbytu itp.

Oceniając aktywność edukacyjną ludności z terenów wiejskich w latach 2004-2007 oraz w latach wcześniejszych należy zaznaczyć, iż nie zmienił się znacząco dostęp dzieci w wieku 0-6 lat do opieki instytucjonalnej, tj. żłobków i przedszkoli. Nadal pozostaje on na niskim poziomie i utrzymują się różnice niekorzystne dla wsi w porównaniu z miastem. Niedobór instytucji opiekuńczo-wychowawczych, z których mogłyby korzystać dzieci wiejskie może być czynnikiem ograniczającym wzrost aktywności zawodowej głównie kobiet wiejskich, a zwłaszcza podejmowania przez nie zatrudnienia w sektorze pozarolniczym. Wobec zmian struktury zatrudnienia ludności wiejskiej związanych

¹⁷ Klepacki B.: *Wykształcenie jako czynnik różnicujący zasoby, organizacje i wyniki ekonomiczne gospodarstw rolniczych*, [w:] Roczniki Naukowe. Stowarzyszenie Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu. Tom VII, Zeszyt 1. Warszawa – Poznań 2005.

¹⁸ Spychalski G.: *Mezoeconomiczne aspekty kształtowania rozwoju obszarów wiejskich*, IRWiR PAN, Warszawa, 2005.

¹⁹ Stawicka E.: *Poziom wykształcenia ludności wiejskiej a wielofunkcyjny rozwój wsi*, [w:] W. Kamińska: *Wielofunkcyjna gospodarka na obszarach wiejskich*, Kielce 2002.

z przesunięciem części zasobów pracy do sektora pozarolniczego istnieje potrzeba zwiększenia dostępności do tego typu placówek dla mieszkańców wsi. Ponadto trzeba brać pod uwagę, że dobrej jakości usługi opiekuńcze, dostępne dla rodziców po odpowiednio niskiej cenie, są skutecznym sposobem zmniejszania nierówności edukacyjnych oraz ekonomicznych.²⁰

Pomimo że w ostatnich latach odnotowano korzystne zmiany obejmujące dwukrotne zwiększenie odsetka osób z wykształceniem wyższym, które zamieszkiwały tereny wiejskie, to w dalszym ciągu różnice w stosunku do ludności z miast były znaczące. W mieście bowiem tempo wzrostu odsetka osób, w wieku 20-24 lata, kontynuujących naukę było jeszcze szybsze i stabilizacja tego udziału dla mieszkańców wsi przyczynia się do dalszego narastania i tak niekorzystnych dla terenów wiejskich różnic w strukturze wykształcenia ludności. Analiza danych pochodzących z badań ankietowych IERiGŻ-PIB, wykazała, że głównymi czynnikami wpływającymi na wzrost aspiracji edukacyjnych młodzieży wiejskiej były plany zawodowe związane z aktywnością w pozarolniczych działach gospodarki na terenach wiejskich, a także w pobliskich miastach lub za granicami kraju.

Należy również zwrócić uwagę, że dużą rolę w podnoszeniu poziomu wykształcenia ludności wiejskiej spełniają niepubliczne placówki oświatowe. Wiele uczelni zostało zlokalizowanych w centrum obszarów wiejskich i przez to charakteryzuje się łatwym dostępem dla młodzieży ze wsi. Trudno jeszcze jednoznacznie ocenić to zjawisko i określić ogólną liczbę absolwentów tych uczelni pochodzących ze wsi. Dyskusyjny może być też poziom wiedzy przekazywanej przez te placówki, zwłaszcza w porównaniu z renomowanymi uczelniami o wieloletniej tradycji. Jednak lepsza dostępność przestrzenna niepublicznych wyższych uczelni wpłynęła także na wzrost aspiracji edukacyjnej młodzieży wiejskiej.²¹

Nowoczesne społeczeństwa muszą kłaść nacisk głównie na edukację i kształcenie, ale również stwarzać dogodne warunki do studiowania i kształcenia dorosłych. Kształcenie ustawiczne wiąże się ze zdobywaniem wiedzy i umiejętności przez cały okres życia. Definicja pojęcia kształcenia ustawicznego mówi, że jest to każda forma uczenia się, podejmowana w jakimkol-

²⁰ Por. Kotowska I., Grabowska I., Węzak D.: *Edukacja*, [w]: *Diagnoza społeczna 2007. Warunki i jakość życia Polaków*, pod red. Czapiński J., Panek T., Rada Monitoringu Społecznego, Warszawa 10.09.2007.

²¹ Por. Wrzochalska A.: *Edukacja jako czynnik warunkujący poprawę sytuacji ludności wiejskiej na rynku pracy*, [w]: *Ekonomiczno-społeczne problemy rozwoju zrównoważonego*, tom II, pod red. naukową G. Karminowkiej, Akademia Rolnicza Szczecinie, Szczecin 2007, oraz Fedyszak-Radziejowska B.: *Wewnętrzne i zewnętrzne czynniki zmian na polskiej wsi*, [w:] Rosner A.: *Uwarunkowania i kierunki przemian społeczno-gospodarczych na obszarach wiejskich*, IRWiR PAN, Warszawa 2005.

wiek momencie życia w celu wzbogacenia wiedzy, podniesienia kompetencji lub kwalifikacji zawodowych, obywatelskich lub społecznych.²² Edukacja dorosłych może być realizowana w różnych formach zorganizowanych działań oświatowych, formalnych lub innych, mających na celu – niezależnie od treści, poziomu i metod – kontynuację lub uzupełnianie kształcenia w szkołach, uczelniach i uniwersytetach, a także naukę praktyczną, dzięki czemu osoby, uznawane za dorosłe przez społeczeństwo, do których należą, rozwijają swoje zdolności, wzbogacają wiedzę, doskonalą swoje techniczne i zawodowe kwalifikacje lub zdobywają nowy zawód, zmieniają swoje postawy i zachowania w zakresie wszechstronnego kształcenia osobowości oraz uczestnictwa w zrównoważonym i niezależnym rozwoju społecznym, ekonomicznym i kulturalnym.

Wzrost ogólnego udziału osób korzystających z usług edukacyjnych wśród ludności w wieku 25-29 lat (tj. zaliczanych do grupy dorosłych) wynika z korzystnych zmian w skali aktywności edukacyjnej mieszkańców miast (zwłaszcza dużych), czego wynikiem są pogłębiające się różnice terytorialne na niekorzyść mieszkańców wsi i małych miast. Także w następnej grupie wieku (tj. osób w wieku 30-39 lat), w latach 2000-2007 nie uległa poprawie ich wcześniej niska aktywność edukacyjna. Jeszcze silniej utrzymuje się brak skłonności do korzystania z usług edukacyjnych osób powyżej 39 lat. Tym samym proces doskonalenia kwalifikacji osób dorosłych nadal jest selektywny i ma stosunkowo niewielki zasięg. Należy uznać, że kształcenie osób dorosłych, nie tylko na terenach wiejskich, ale także w skali całego kraju wciąż ma zakres marginalny. Potwierdza to porównanie z krajami Europy Zachodniej, z którego wynika, że Polska ma najniższe wskaźniki zatrudnienia osób w wieku 55-64 lata, co między innymi należy uznać za efekt bierności edukacyjnej. Rysuje się więc konieczność podwyższania kwalifikacji osób w wieku 30 lat i starszych, zwłaszcza w regionach wiejskich, gdyż osoby te mają przed sobą relatywnie długi okres aktywności zawodowej, przy ograniczonych możliwościach aktywności edukacyjnej²³.

Biorąc pod uwagę ocenę poziomu wykształcenia oraz umiejętności kwalifikacyjnych ludności wiejskiej, można wnioskować, że przygotowanie do funkcjonowania we współczesnym społeczeństwie i na współczesnym rynku pracy

²² Por. Stawicka E.: Stan wykształcenia ludności wiejskiej oraz możliwości podejmowania doksztalcenia i doskonalenia zawodowego przez rolników, Wiedza rolników jako determinanta w rozwoju gospodarstw rolnych, opracowania na potrzeby realizacji zadania 4015, maszynopisy, Warszawa 2007.

²³ Nieznaczny spadek znaczenia szkół i uczelni publicznych w kształceniu osób dorosłych związany jest z rozwojem rynku usług edukacyjnych. Pewne pozytywne działania są już zauważalne, gdyż w ostatnich latach rozpoczęto wdrażanie Europejskiego Funduszu Społecznego w Polsce, z którego finansowana jest istotna część usług edukacyjnych dla dorosłych, prowadzonych w większości przez jednostki niepubliczne.

osób w wieku mobilnym jest niewystarczające. Zwiększenie ich szans na znalezienie pracy wymaga więc zatem specjalnych działań skierowanych na zwiększenie ich zdolności do zatrudnienia.

2.2. Aktywność zawodowa oraz poziom dochodów ludności wiejskiej

W 2005 wśród ludności z rodzin rolniczych roku zaobserwowano o dwie trzecie wyższy niż wśród ludności z rodzin bezrolnych, współczynnik aktywności zawodowej oraz czterokrotnie niższą stopę bezrobocia. Jednak te relacje wynikają nie tyle z regionalnych struktur demograficzno-ekonomicznych w polskim rolnictwie, lecz stanowią konsekwencje organizacji produkcji w gospodarstwach indywidualnych w oparciu o rodzinną siłę roboczą, wynikiem czego dość często jest bezrobocie ukryte²⁴.

Należy również brać pod uwagę, że w części gospodarstw, z racji niskiego poziomu wyposażenia w maszyny i urządzenia techniczne, wykorzystywane są relatywnie duże nakłady pracy. Z danych ankietowych IERiGŻ-PIB wynika, że tylko 34,5% osób w wieku 15 lat i więcej deklarujących pracę w gospodarstwie, pracuje w nim stale w pełnym wymiarze czasu. Z pozostałej liczby pracujących w gospodarstwie, tj. stale w niepełnym wymiarze, sezonowo lub dorywczo sami ankietowani wskazali, że 16,3% osób nie pracuje w pełnym wymiarze, gdyż nie ma takiej potrzeby²⁵. Osoby zbędne w gospodarstwie rolnym, a nie pracujące poza gospodarstwem i nie zarejestrowane jako bezrobotne tworzą tzw. bezrobocie ukryte.

Podział na osoby aktywne zawodowo i bierne determinowany był również przez płeć. We wszystkich grupach niezależnie od kryterium kategoryzacji (według pracy w gospodarstwie, zarobkowania poza gospodarstwem oraz przy poszukiwaniu zatrudnienia), mężczyźni byli bardziej aktywni w każdym podziale. Z kolei kobiety częściej cechowała bierność zawodowa.

Inną, ale związaną z wcześniej omawianą, cechą polskiego rolnictwa jest wielozawodowość ludności związanej z gospodarstwami rolnymi. Przejawia się ona stosunkowo dużą liczbą osób z rodzin rolniczych, która pracuje zarówno w gospodarstwie oraz poza nim (24,1%), jednocześnie 9,6% ludności pracuje wyłącznie poza gospodarstwem rolnym. Dokonana ocena zmian na wiejskim rynku pracy wykazała, że pracę poza swoim gospodarstwem rolnym podejmowały głównie osoby młode. Szczególnie wyraźnie zjawisko to zarysowało się

²⁴ Por. Karwat-Woźniak B., Chmieliński P.: *Praca w indywidualnych gospodarstwach rolnych*, Raport nr 28, Program Wieloletni, IERiGŻ-PIB, Warszawa, 2006.

²⁵ Odsetek ten obejmuje osoby deklarujące, że nie pracują stale w pełnym wymiarze w gospodarstwie rolnym, gdyż nie ma takiej potrzeby lub deklarujące gotowość opuszczenia gospodarstwa rolnego i ewentualnie podjęcia pracy zarobkowej.

w gospodarstwach o powierzchni użytków rolnych od 5 do 10 ha, gdzie w 2005 roku, ponad 40% ludności zarobkującej stanowiły osoby w wieku 20-29 lat. Podobnie było w gospodarstwach od 10 do 50 hektarów, w tej grupie obszarowej ponad połowę ogółu zarobkujących poza własnym gospodarstwem rolnym stanowiły osoby w wieku 20-29 lat.

Analiza danych o osobach prowadzących działalność gospodarczą wykazała istnienie zależności pomiędzy poziomem wykształcenia, a aktywnością na rynku pracy, czego rezultatem jest skala samozatrudnienia, jak też zatrudnianie pracowników najemnych. Wysokim poziomem wykształcenia w 2005 roku wykazali się przede wszystkim przedsiębiorcy (tj. kierownicy zatrudniający pracowników) z rodzin rolniczych, wśród których prawie siedmiu na dziesięciu posiadało wykształcenie średnie, policealne lub wyższe. Niższy (nieco powyżej 50% badanych) odsetek osób o tym poziomie wykształcenia wystąpił wśród prowadzących jednoosobową lub rodzinną firmę, co było jednak dwukrotnie wyższą wartością niż to zanotowano wśród ogółu ludności wiejskiej.

Przeprowadzone badania ankietowe wykazały, że w korzystniejszej sytuacji dochodowej były osoby z rodzin rolniczych niż ludność z rodzin bezrolnych. Średnie dochody na jedną rodzinę rolniczą były o trzy czwarte większe niż przypadające na jedną rodzinę bezrolną. W przeliczeniu na jedną osobę, różnica w dochodach pomiędzy członkami rodzin rolniczych a bezrolnych wyniosła prawie jedną trzecią na korzyść osób z rodzin rolniczych.

Dysproporcje w dochodach, występujące pomiędzy ludnością z rodzin rolniczych a zbiorowością z rodzin bezrolnych, wynikają z odmienności w strukturze źródeł utrzymania obu grup. Wśród rodzin bezrolnych 38,5% dochodów stanowią źródła niezarobkowe (emerytury, renty, zasiłki i inne), natomiast wśród ludności z rodzin rolniczych dochody z tych źródeł wynoszą (20,7%). Ponadto posiadanie gospodarstwa rolnego nawet wtedy, gdy nie ma ono charakteru towarowego przynosi określone korzyści (własne produkty żywnościowe). Większość rodzin rolniczych ma więcej niż jedno źródło dochodu, gdy w rodzinach bezrolnych taka sytuacja zdarza się dużo rzadziej.

W 2005 roku wśród rodzin rolniczych największe dochody w przeliczeniu na jedną rodzinę zanotowano w makroregionie środkowozachodnim, a najmniejsze w makroregionie południowo-wschodnim. Wśród rodzin bezrolnych największymi dochodami dysponowali mieszkańcy makroregionu południowo-wschodniego, a najmniejszymi – makroregionu środkowowschodniego. Odnośnie dochodów rolniczych zróżnicowanie przestrzenne w ich wysokości odzwierciedla cechy rolnictwa i na terenach, gdzie jest duże zagęszczenie silnych ekonomicznie gospodarstw jest ono stosunkowo najwyższe (region środkowozachodni). Natomiast tam, gdzie struktura agrarna jest silnie rozdrobniona, ro-

dziny dla których rolnictwo jest głównym źródłem utrzymania znajduje się w gorszej sytuacji ekonomicznej niż na pozostałych terenach kraju. Na terenach południowych, gdzie rodzin bezrolnych jest stosunkowo niewiele (zarobkujący posiadają zazwyczaj niewielkie gospodarstwa) w większości tworzy je miejscowa inteligencja – władza administracyjna, lekarze, nauczyciele itp. Są to najczęściej specjaliści z wyższym wykształceniem o ustalonym poziomie zarobków (dochodów). Odmienna sytuacja dotyczy terenów regionu środkowowschodniego, gdzie znaczącą część bezrolnych mieszkańców wsi to emerytowani rolnicy.

3. Warunki życia na wsi

3.1. Wyposażenie mieszkań rodzin wiejskich w instalacje techniczno-sanitarne oraz grzewcze

W 2007 roku na terenach wiejskich znajdowało się 4 246 tys. mieszkań o łącznej powierzchni użytkowej 364 769 tys m² (Tabela 3.1.). W stosunku do roku 2004 wzrosła zarówno liczba mieszkań oraz ogólna powierzchnia użytkowa jak i powierzchnia użytkowa przypadająca na jedno mieszkanie, w związku z tym zmalała nieznacznie liczba osób przypadająca na jedno mieszkanie.

Tabela 3.1 Zasoby mieszkaniowe na wsi w latach 2004-2007

Wyszczególnienie	2004	2007
Mieszkania w tys.	4 170	4 246
Powierzchnia użytkowa mieszkań w tys. m ²	353 870	364 769
Liczba izb w mieszkaniu	4,07	4,10
Powierzchnia użytkowa 1 mieszkania	84,9	86,0
Powierzchnia użytkowa na 1 osobę	24,1	24,7
Liczba osób na 1 mieszkanie	3,53	3,49
Liczba osób na 1 izbę	0,87	0,84

Źródło: Opracowanie na podstawie: Roczników Statystycznych Rolnictwa i Obszarów Wiejskich GUS 2007, 2005 oraz Małych Roczników Statystycznych, GUS 2008 i 2005.

Tabela 3.2 Mieszkania w mieście i na wsi wyposażone w podstawowe instalacje

Lata	Mieszkania wyposażone w:				
	wodociąg	WC	łazienkę	gaz z sieci	centralne ogrzewanie
odsetek ogółu mieszkań w mieście					
2004	98,4	94,2	91,9	74,1	84,0
2007	98,5	94,5	92,0	73,9	84,5
odsetek ogółu mieszkań na wsi					
2004	88,1	73,3	74,7	17,5	63,3
2007	88,4	74,5	75,1	18,4	63,9
w tysiącach na wsi					
2004	3674,3	3031,7	3089,0	721,0	2614,3
2007	3751,7	3135,9	3193,3	775,9	2715,7

Źródło: Opracowanie na podstawie: Roczników Statystycznych Rolnictwa i Obszarów Wiejskich GUS 2007, 2005 oraz Roczników Statystycznych Rzeczypospolitej Polskiej GUS 2005 i 2007, GUS, Warszawa 2006 i 2007.

Większość mieszkań na wsi wyposażonych jest w podstawowe instalacje (wodociąg, gaz z sieci, centralne ogrzewanie – Tabela 3.2.). Największe różnice w wyposażeniu mieszkań w mieście i na wsi dotyczą instalacji gazowych oraz centralnego ogrzewania, należy jednak podkreślić, iż w relatywnie krótkim

okresie (od roku 2004 do roku 2007) zwiększył się na obszarach wiejskich odsetek mieszkań wyposażonych zarówno w gaz z sieci jak i inne rodzaje instalacji.

Przeprowadzone badania ankietowe IERiGŻ-PIB w roku 2005 i latach wcześniejszych pozwoliły na określenie wyposażenia mieszkań wiejskich rodzin w wybrane instalacje techniczne (Tabela 3.3.) oraz ich zespoły (Tabela 3.4.).

Tabela 3.3. Stopień wyposażenia ankietowanych mieszkań ludności wiejskiej w instalacje techniczno-sanitarne w 2005 roku (w procentach)

Wyszczególnienie	Gospodarstwa domowe		
	ogółem	rolne	bezrolne
Wodociąg	80,0	77,2	82,1
Hydrofor	21,6	25,7	18,5
Łazienka	84,8	87,9	82,5
Bojler	74,4	79,4	70,7
WC	82,3	84,3	80,8
Kanalizacja	22,5	18,1	25,9
Przydomowa oczyszczalnia	1,9	1,7	2,1
Centralne ogrzewanie	73,7	78,6	70,0

Źródło: Ankieta IERiGŻ-PIB 2005.

Tabela 3.4. Odsetek mieszkań wyposażonych w wybrane zespoły instalacji techniczno-sanitarnych w roku 2000 i 2005 (w procentach)

Wyszczególnienie	Gospodarstwa domowe					
	ogółem		rolne		bezrolne	
	2000	2005	2000	2005	2000	2005
Wodociąg i kanalizacja	12,5	20,0	10,6	16,0	13,8	22,9
Wodociąg, kanalizacja i centralne ogrzewanie	11,0	17,3	9,5	14,7	12,0	19,2
Wodociąg, kanalizacja i łazienka	12,1	19,2	10,4	15,7	13,3	21,8
Łazienka, bojler i WC	65,1	71,8	71,1	76,6	60,5	68,2

Źródło: Ankieta IERiGŻ-PIB 2005.

W porównaniu z rokiem 2000 wzrósł odsetek gospodarstw domowych wyposażonych we wszystkie wyszczególnione w badaniu zespoły instalacji. Silnie to zjawisko zaznaczyło się w rodzinach bezrolnych.

Wyposażenie gospodarstw domowych na wsi w instalacje wodno-kanalizacyjne było zróżnicowane regionalnie. Stosunkowo najgorszą sytuację odnotowano w makroregionie północnym, gdzie zaledwie 67,9% gospodarstw posiadało wodociąg, 69,8% łazienkę i 56,1% centralne ogrzewanie (Tabela 3.5).

Tabela 3.5. Odsetek ankietowanych mieszkań ludności wiejskiej według wyposażenia w instalacje techniczno-sanitarne w 2005 roku

Wyszczególnienie	Ankietowane gospodarstwa domowe (w procentach)					
	ogółem	w tym makroregiony*				
		I	II	III	IV	V
Wodociąg	80,0	93,5	72,6	73,3	92,8	67,9
Hydrofor	21,6	8,7	23,8	32,8	14,6	10,7
Łazienka	84,8	84,6	79,6	89,0	86,4	69,8
Bojler	74,4	75,0	69,3	85,9	76,0	49,4
WC	82,3	81,1	75,0	88,1	85,8	67,7
Kanalizacja	22,5	31,2	17,0	25,2	17,9	21,5
Przydomowa oczyszczalnia	1,9	2,2	1,6	2,5	1,6	1,1
Centralne ogrzewanie	73,7	71,7	70,4	81,4	71,8	56,1

*I. środkowozachodni – kujawsko-pomorskie, wielkopolskie;

II. środkowowschodni – łódzkie, mazowieckie, lubelskie, podlaskie;

III. południowo-wschodni – świętokrzyskie, małopolskie, podkarpackie, śląskie;

IV. południowo-zachodni – opolskie, lubuskie, dolnośląskie;

V. północny – zachodniopomorskie, pomorskie, warmińsko-mazurskie.

Źródło: Ankieta IERiGŻ-PIB 2005.

Podkreślenia wymaga fakt, iż wyposażenie wsi w sieć wodociągową i kanalizacyjną w latach 2000-2005 poprawiło się zarówno w skali całego kraju, jak i w poszczególnych makroregionach. Te pozytywne zmiany przede wszystkim były uwarunkowane procesem dostosowywania się rozwoju wiejskiej infrastruktury do wymogów UE, co sprzyjało dalszej poprawie w dziedzinie sanitacji wsi. Relatywnie zaawansowany był proces budowy kanalizacji i oczyszczalni ścieków, do czego znacznie przyczyniła się realizacja programu SAPARD, z którego najwięcej środków przeznaczono na rozwój właśnie tych elementów wiejskiej infrastruktury. Pomimo ogólnej poprawy zaopatrzenia ludności wiejskiej w wodę pitną, w dalszym ciągu w niektórych badanych wsiach występował sezonowy brak wody i mieszkańcy zmuszeni byli ją dowozić.

3.2. Wyposażenie mieszkań w przedmioty trwałego użytkowania

Wyposażenie gospodarstw domowych w przedmioty trwałego użytkowania jest, obok poziomu uzyskiwanych przez nie dochodów, istotnym wyznacznikiem określającym poziom i jakość życia badanej populacji. Rodzaj wyposażenia, okres użytkowania sprzętów i urządzeń, ich parametry techniczne, stopień zużycia zależy od wielu zmiennych zarówno o charakterze ekonomicznym (dochody, ceny), jak i pozaekonomicznym (liczba osób w rodzinie, liczba dzieci, wiek domowników itp.). Liczba posiadanych dóbr świadczy o stopniu nowocze-

sności gospodarstwa domowego. Wyposażenie gospodarstw domowych w dobra trwałego użytkowania jest zatem istotnym wskaźnikiem obrazującym zasobność wiejskich gospodarstw domowych w Polsce (obok parytetu siły nabywczej, oszczędności, struktury wydatków).

Dane statystyki powszechnej wskazują, że w 2006 roku w porównaniu z rokiem 2004, poprawiło się wyposażenie gospodarstw domowych w dobra trwałego użytkowania zarówno w mieście jak i na terenach wiejskich, aczkolwiek nadal utrzymywały się różnice między obiema zbiorowościami (Tabela 3.6).

Zaznaczyć należy, że wśród wybranych do analizy dóbr występują przedmioty, które od lat są powszechnie użytkowane (dotyczy to np. odbiorników TV, chłodziarek, kuchenek gazowych lub elektrycznych, a także odkurzaczy elektrycznych). W taki sprzęt większość gospodarstw domowych jest wyposażona od wielu lat, zatem zmiany w tym zakresie są niewielkie i najczęściej polegają na wymianie zużytych przedmiotów na nowe. W badanym okresie głównie wzrósł odsetek rodzin wyposażonych w nowoczesny sprzęt, który umożliwia szeroki kontakt z otaczającym światem oraz najbardziej rozpowszechniony sposób relaksu (sprzęt audiowizualny i multimedialny, tj. odtwarzacze DVD, CD, radiomagnetofony z CD, komputery osobiste, dostęp do Internetu, drukarki oraz telefony komórkowe). Pozytywne zmiany odnotowano także w przypadku niektórych artykułów AGD – zmywarek do naczyń oraz kuchenek mikrofalowych. Zmiany we wskaźnikach obrazujących częstość posiadania wybranych urządzeń wskazują, że poziom aspiracji rodzin, także tych zamieszkujących tereny wiejskie, jest coraz wyższy i świadczy o nastawieniu na realizację coraz szerszych potrzeb konsumpcyjnych.

Tabela 3.6. Wyposażenie gospodarstw domowych w wybrane przedmioty trwałego użytkowania w 2004 i 2006 roku w podziale miasto-wieś

Wyszczególnienie	Odsetek gospodarstw domowych			
	Miasto		Wieś	
	2004	2006	2004	2006
Odbiornik radiowy	52,9	56,8	59,9	64,7
Odbiornik TV	97,6	98,5	97,7	98,6
Urządzenie do odbioru TV sat.	59,2	58,8	27,9	28,6
Zestaw do odbioru, rejestracji i odtwarzania dźwięku (wieża)	46,3	46,7	34,1	38,7
Radiomagnetofon z odtwarzaczem płyt kompaktowych	21,4	27,2	15,2	22,7
Odtwarzacz płyt kompaktowych	9,3	14,2	4,9	8,8
Magnetowid, odtwarzacz wideo	51,2	44,6	40,0	39,9
Odtwarzacz DVD	13,9	33,6	7,2	26,8
Kamera wideo	6,3	7,6	2,5	3,7
Komputer osobisty	37,8	48,1	22,8	34,8
W tym z dostępem do Internetu	21,3	34,7	7,8	15,5
Drukarka	26,5	32,5	14,9	23,2
Telefon komórkowy	58,2	75,4	45,2	68,5
Pralka i wirówka elektryczna*	20,6	96,5	52,7	97,5
Pralka automatyczna	84,3	88,3	62,8	71,5
Chłodziarka	97,8	98,6	97,3	98,7
Zamrażarka	24,0		51,6	
Odkurzacz elektryczny	94,7	95,7	88,7	91,0
Kuchenka mikrofalowa	30,9	39,8	23,8	34,4
Robot kuchenny	54,8	58,2	53,0	57,0
Zmywarka do naczyń	4,9	7,3	2,3	4,0
Maszyna do szycia	38,6		41,7	
Rower (bez dziecięcego)	52,1	52,9	81,5	82,3
Motocykl, skuter, motorower	1,6	2,1	6,1	6,8
Samochód osobowy	42,8	45,3	52,5	58,2
Zestaw kina domowego	bd	12,4	bd	8,8
Odtwarzacz MP3	bd	14,9	bd	7,5
Cyfrowy aparat fotograficzny	bd	21,5	bd	11,9

* w 2006 roku pralka i wirówka elektryczna lub pralka automatyczna łącznie.

Źródło: Opracowanie na podstawie: *Budżety gospodarstw domowych w 2006 roku, Informacja i Opracowania Statystyczne GUS, Warszawa 2007, Warunki życia ludności Polski w 2004 roku, GUS Departament Statystyki Społecznej, Warszawa 2005.*

W 2006 roku komputer osobisty posiadało 34,8 wiejskich gospodarstw domowych (w 2004 roku – 22,8%), w tym z dostępem do Internetu – 15,5% (prawie dwukrotny wzrost w porównaniu z rokiem 2004). Chociaż utrzymują się różnice w wyposażeniu w komputery (i inne sprzęty) we wszystkich wyszczególnionych grupach społeczno-ekonomicznych ludności miejskiej i wiejskiej (tabele 7a i 7b), to należy podkreślić iż korzystne zmiany w wyposażeniu w tego typu dobra, zarysowały się nie tylko w miastach, ale równie silnie na terenach wiejskich. W konsekwencji realizacji wymienionych potrzeb na terenach wiejskich, w roku 2007 komputery posiadało: 59,8% gospodarstw pracowników, 52,2% gospodarstwa rolników, oraz 15,6% gospodarstwa emerytów i rencistów. Drukarzę w roku 2007 posiadało przeciętnie co trzecie gospodarstwo domowe w mieście oraz prawie co czwarte gospodarstwo na wsi, telefon komórkowy wyposażonych było 75,4% ogółu gospodarstw w mieście i 68,5% gospodarstw na wsi.

Na wsi w 2007 roku 39,3% osób w wieku 16-74 lata korzystało z Internetu (w mieście odsetek ten wynosił 59,7%). Podkreślić należy, iż wzrost odsetka użytkowników Internetu w obu zbiorowościach, w stosunku do roku wcześniejszego, był na zbliżonych poziomach. Jednocześnie odnotowano zarówno w mieście, jak i na wsi zmniejszenie odsetka osób nigdy nie korzystających z Internetu (Tabela 3.7). Internauci z terenów wiejskich głównie wyszukiwali informacje oraz korzystali z serwisów on-line (26,9%), używali komunikatorów (25,3%), a także, niezmiennie w mniejszym zakresie niż w miastach, dokonywali transakcji kupno-sprzedaż, korzystali z usług bankowych oraz z możliwości szkolenia i kształcenia (Tabela 3.8).

Tabela 3.7. Osoby w wieku 16-74 lata użytkujące Internet w latach 2005-2007 według miejsca zamieszkania

Wyszczególnienie	Użytkownicy Internetu					
	Miasto			Wieś		
	2005	2006	2007	2005	2006	2007
w procentach						
Osoby korzystające z Internetu	49,6	55,3	59,7	29,5	35,1	39,3
Od ponad roku	3,6	3,2	3,6	3,1	3,5	3,6
Od 3 do 12 miesięcy wstecz	4,0	4,3	4,4	3,3	4,5	4,6
W ciągu ostatnich 3 miesięcy	42,0	47,8	51,7	23,3	27,1	31,2
Osoby nigdy nie korzystające z Internetu	50,4	44,7	40,3	70,5	64,9	60,7

Zródło: Opracowanie na podstawie: Rocznik Statystyczny Rolnictwa i Obszarów Wiejskich GUS 2006, 2008.

Tabela 3.8. Osoby w wieku 16-74 lata korzystające z Internetu w sprawach prywatnych w 2006 i 2007 roku według celu i miejsca zamieszkania

Wyszczególnienie	Użytkownicy Internetu			
	Miasto		Wieś	
	2006	2007	2006	2007
Osoby w wieku 16-74 lata	100,0	100,0	100,0	100,0
Osoby korzystające z Internetu w ciągu ostatnich 3 miesięcy	47,8	51,7	27,1	31,2
W celu:				
Komunikowania się	41,0	45,3	21,0	25,3
Wyszukiwania informacji oraz korzystanie z serwisów on-line	44,4	47,3	23,8	26,9
Sprzedaż towarów oraz usług, korzystanie z usług bankowych	15,6	19,6	4,4	5,9
Uzupełnienie wiedzy	5,2	23,1	3,2	12,9

Źródło: Opracowanie na podstawie: Rocznika Statystycznego Rolnictwa i Obszarów Wiejskich GUS 2007, 2008.

Z badań wynika, że o posiadaniu komputerów i Internetu decyduje przede wszystkim faza rozwoju oraz typ rodziny. Posiadanie dzieci, a szczególnie dzieci w wieku szkolnym, jest głównym czynnikiem motywującym do zakupu komputera. W gospodarstwach, w których są osoby uczące się, komputery i Internet występują dwukrotnie częściej niż w gospodarstwach bez uczniów i studentów. Zdecydowanie najrzadziej wyposażone w komputery i Internet są gospodarstwa jednoosobowe. Komputery i Internet znacznie częściej są w gospodarstwach osób pracujących na własny rachunek, a zdecydowanie rzadziej w gospodarstwach emerytów i rencistów.

W ostatnich latach wzrost liczby użytkowników komputerów i Internetu był dość systematyczny, jednak jego tempo (średnio nieco ponad 4% rocznie) trudno uznać za szybkie. Jeśli takie tempo utrzyma się w kolejnych latach, to od krajów z najpowszechniejszym wykorzystaniem sieci (przede wszystkim państwa skandynawskie), w których korzysta 70-80% obywateli, dzieli Polskę dystans ośmiu lub nawet więcej lat.

W porównaniu z komputerami i Internetem znacznie szybszy jest przyrost użytkowników telefonów komórkowych. Więcej jest również osób, które korzystają z tej technologii. Z komputerów i Internetu znacznie częściej korzystają osoby młodsze, lepiej wykształcone, uczące się i osoby mieszkające w największych miastach. Wyraźnie widoczne jest również znacznie rzadsze korzystanie z komputerów, Internetu i telefonów komórkowych na wsi. Nieco rzadziej korzystają osoby mieszkające w województwach śląski i łódzki niż na pozostałych terenach kraju.

Według „Diagnozy społecznej 2005 i 2007”, w 2007 roku aż 83% użytkowników komputerów korzystało z nich we własnym gospodarstwie domowym. Odsetek użytkowników, którzy korzystają w domu, systematycznie się zwiększa. Odsetek użytkowników korzystających z tego urządzenia w pracy praktycznie się nie zmienił. W marcu 2007 w pracy z komputera korzystało 38% użytkowników. Maleje natomiast użytkowanie tego sprzętu w innych miejscach i coraz mniejszy jest odsetek użytkowników, dla których jest to szkoła lub uczelnia (17%), a także dom znajomych czy rodziny (14%). W 2007 roku niecałe 45% badanych respondentów korzystało z kawiarenek internetowych. Komputer wykorzystywany jest w wiejskich rodzinach głównie w celu rozrywkowym (34% użytkowników), a do pracy wykorzystuje go 24% mieszkańców wsi. W mieście ten ostatni odsetek jest znacznie wyższy (Tabela 3.9).

Tabela 3.9. Cele korzystania z komputerów w 2007 roku wśród użytkowników z różnych grup społecznych (w % odpowiedzi)*

Wyszczególnienie	Praca	Nauka	Rozrywka	Szukanie i czytanie informacji w Internecie	Podtrzymywanie „e-kontaktów” przez Internet
Polska ogółem	34	17	27	22	7
Miasto powyżej 500 tys.	47	12	20	21	7
Miasto poniżej 20 tys.	29	16	27	24	7
Wieś	24	22	34	17	5
Rolnicy	7	5	50	25	2

*odsetki nie sumują się do 100, ponieważ niektórzy badani wskazywali po dwa równorzędne cele korzystania.

Źródło: Opracowanie na podstawie: *Diagnoza Społeczna 2007. Warunki i jakość życia Polaków*, pod red. J. Czapiński i T. Panek, Rada Monitoringu Społecznego, Warszawa 2007.

Do nauki sprzęt ten wykorzystuje 22% mieszkańców wsi. Zaznaczyć trzeba, iż jest to wyższy odsetek niż wśród mieszkańców miast. Jednak podkreślić należy, iż z komputerów i Internetu korzystają częściej osoby mieszkające w największych miastach. Wyraźnie widoczne jest także znacznie rzadsze korzystanie z komputerów, Internetu i telefonów komórkowych na wsi. Znaczenie w tym przypadku ma nie tylko wielkość zamieszkiwanej miejscowości, ale również region. Nieco rzadziej z nowoczesnych technologii korzystają osoby mieszkające w województwach ściany wschodniej.

Korzystanie z komputerów i Internetu ma duże znaczenie dla sytuacji zawodowej. Sprzyja bowiem znajdowaniu zatrudnienia, a także aktywizacji zawodowej oraz utrzymaniu pracy. Korzystanie z tych technologii jest związane także ze zmianami pracy – podejmowaniem lepiej płatnej lub dodatkowej pracy, a także z większą częstością awansowania. Powyższa teza potwierdza fakt, że

wzrost dochodów osobistych między 2005 a 2007 rokiem był istotnie wyższy wśród użytkowników komputerów niż wśród osób, które z komputerów nie korzystały.

Ogółem w Polsce coraz więcej użytkowników Internetu korzysta z informacji zamieszczanych na stronach instytucji publicznych. Uzyskiwanie informacji z takich stron deklarowało 57% użytkowników. Większy jest również odsetek osób, które deklarują pobieranie formularzy urzędowych przez Internet. Zainteresowanie dostępnością usług publicznych przez Internet nie jest w Polsce duże. Możliwość załatwienia różnych spraw przez Internet znacznie częściej chciałyby mieć osoby, które korzystają z Internetu i mają do niego dostęp w domu. Największym zainteresowaniem cieszą się usługi związane ze zdrowiem. Duża część osób posiadających dostęp do Internetu chciałaby mieć możliwość elektronicznego dostępu do bibliotek publicznych, zamawiania i otrzymywania zaświadczeń lub odpisów aktów stanu cywilnego itp., a także załatwiania spraw związanych z dokumentami osobistymi, deklaracjami podatkowymi czy rejestracją pojazdu²⁶.

W badanym okresie zmalał odsetek gospodarstw domowych wyposażonych w sprzęt audiowizualny tzw. starej generacji, tj. radiomagnetofony, magnetowidy, odtwarzacze wideo. Wymiana sprzętu domowego na nowszy, także na terenach wiejskich, stanowi powszechne zjawisko. Znacznie zwiększył się odsetek gospodarstw domowych wyposażonych w odtwarzacze DVD i CD. Na przykład w roku 2004 7,2% rodzin na wsi posiadało odtwarzacz DVD, a dwa lata później już 26,8%.

W roku 2006 po raz pierwszy rejestrowano posiadanie w gospodarstwach domowych zestawów kina domowego oraz odtwarzaczy MP3. Wyposażenie w te urządzenia deklarowało ogółem w Polsce odpowiednio 11,2% oraz 12,5% gospodarstw domowych ogółem. Na wsi w grupie gospodarstw pracowników kino domowe w roku 2007 posiadało 16,6% gospodarstw, a w grupie gospodarstw rolników 9,4% (Tabela 3.10).

Odtwarzacz MP3 posiadało na wsi: 23,1% gospodarstw pracowników i 19,8% gospodarstw rolników.

²⁶ Por. *Diagnoza Społeczna 2007. Warunki i jakość życia Polaków*, pod red. Czapiński J. i Panek T., Rada Monitoringu Społecznego, Warszawa 2007.

Tabela 3.10. Wyposażenie gospodarstw domowych na wsi i w mieście w wybrane przedmioty trwałego użytkowania w 2007 roku według grup społeczno-ekonomicznych ludności

Wyszczególnienie	Odsetek gospodarstw	
	Miasto	Wieś
Gospodarstwa pracowników		
Zestaw kina domowego	22,4	16,6
Radiomagnetofon z odtwarzaczem płyt kompaktowych	35,2	33,0
Odtwarzacz MP3	34,9	23,1
Odtwarzacz płyt kompaktowych	20,4	14,8
Magnetowid, odtwarzacz wideo	46,6	44,1
Odtwarzacz DVD	55,8	51,5
Cyfrowy aparat fotograficzny	44,9	28,4
Komputer osobisty	73,3	59,8
W tym z dostępem do Internetu	58,5	33,4
Drukarka	49,1	39,4
Telefon komórkowy	96,7	94,4
Gospodarstwa rolników		
Zestaw kina domowego	9,6	9,4
Radiomagnetofon z odtwarzaczem płyt kompaktowych	30,4	33,3
Odtwarzacz MP3	39,0	19,8
Odtwarzacz płyt kompaktowych	24,9	13,5
Magnetowid, odtwarzacz wideo	50,2	46,5
Odtwarzacz DVD	51,3	42,6
Cyfrowy aparat fotograficzny	38,7	19,9
Komputer osobisty	64,1	52,2
W tym z dostępem do Internetu	47,2	24,9
Drukarka	52,0	36,2
Telefon komórkowy	98,3	88,6
Gospodarstwa emerytów i rencistów		
Zestaw kina domowego	5,1	3,7
Radiomagnetofon z odtwarzaczem płyt kompaktowych	18,7	13,2
Odtwarzacz MP3	7,0	4,4
Odtwarzacz płyt kompaktowych	6,5	4,6
Magnetowid, odtwarzacz wideo	32,6	23,3
Odtwarzacz DVD	22,1	16,8
Cyfrowy aparat fotograficzny	11,5	6,8
Komputer osobisty	22,9	15,6
W tym z dostępem do Internetu	17,5	7,9
Drukarka	13,9	9,9
Telefon komórkowy	56,2	47,4

Źródło: Opracowanie na podstawie: Rocznika Statystycznego Rolnictwa i Obszarów Wiejskich GUS 2008.

Pomimo prawie dwukrotnego wzrostu (w roku 2006 w stosunku do roku 2004), wyposażenia gospodarstw domowych w zmywarki do naczyń, jej posiadanie w porównaniu z innym sprzętem domowym było znikome (przeciętnie w mieście 7,3% gospodarstw i 4,0% gospodarstw na wsi). Jednocześnie w tym samym okresie wzrósł znacznie (o blisko 12 p. proc.) odsetek wiejskich gospodarstw domowych wyposażonych w kuchenki mikrofalowe i w 2006 roku sprzęt ten posiadała już nieco ponad jedna trzecia rodzin.

W dalszym ciągu obserwuje się na terenach wiejskich spadek wyposażenia gospodarstw domowych w pralki i wirówki elektryczne. Wzrosło natomiast wyposażenie wiejskich rodzin w pralki automatyczne. Sprzęt ten posiadało w 2007 roku 84,1% gospodarstw pracowniczych na wsi oraz 78,4% gospodarstw rolników i w 61,3% gospodarstw emerytów i rencistów.

3.3. Wyposażenie mieszkań w przedmioty trwałego użytkowania w świetle badań ankietowych IERiGŻ-PIB

W badaniach ankietowych IERiGŻ-PIB odnotowano podobne tendencje odnośnie zmian wyposażenia badanych gospodarstw w przedmioty trwałego użytkowania, co w opisywanych powyżej wynikach analiz danych masowych GUS. Łącznie we wszystkie dobra określone jako powszechne (to jest chłodziarkę, odbiornik telewizyjny i kuchnię gazową lub elektryczną), w 2005 roku wyposażonych było 91,4% rodzin rolniczych (w stosunku do roku 2000 odsetek ten wzrósł o 16 p.p.). Przedmioty, które określić można „dawnymi symbolami luksusu” (to znaczy: magnetowid, pralkę automatyczną, telefon przewodowy) w swoim wyposażeniu posiadała jedna trzecia rodzin rolników (wzrost w badanym okresie z poziomu 21% do 33,6%). Na terenach wiejskich występowały także rodziny rolnicze, gdzie widoczny był znaczny udział dóbr rzadziej spotykanych (określonych jako luksusowe). Na przykład gospodarstwa domowe rodzin posiadających ziemię, były wyposażone jednocześnie w: antenę satelitarną, komputer osobisty, telefon komórkowy oraz kamerę wideo, w roku 2000 stanowiły 0,6%, a pięć lat później 2,9% ankietowanych gospodarstw. Przeprowadzona analiza wykazała, że ogółem gospodarstwa związane z rolnictwem były lepiej wyposażone w przedmioty trwałego użytkowania niż rodziny bezrolne.

Stopień wyposażenia w wymienione dobra wzrastał wraz ze wzrostem posiadanych przez rodzinę UR. Podkreślić należy także, że znaczenie wyróżnionych przedmiotów w funkcjonowaniu wiejskich gospodarstw domowych znacząco wzrosło w ciągu ostatnich lat. Szczególnie dotyczy to wyposażenia wiejskich gospodarstw domowych w komputer osobisty i dostęp do Internetu. Odsetek posiadających taki sprzęt powiększył się z 9,7% w roku 2000 do 22,8% w roku 2005 (w tym 7,8% posiadało dostęp do Internetu). Umożliwia to w przy-

padku poszczególnych osób, między innymi wymianę informacji, lepszy kontakt z rynkiem pracy, na przykład poprzez wdrażanie nowych form pracy, daje liczne możliwości edukacji.

Uwzględniając poziom wyposażenia w dobra trwałe oraz kierunki zmian tego wyposażenia można wnioskować, iż poziom aspiracji badanych rodzin wiejskich obrazuje dążenia do upowszechniania się wzoru nastawienia na realizację wartości wyższego rzędu. Trudno jest jednoznacznie określić, na ile te pozytywne zmiany związane były z procesem integracji z UE, a na ile były wyrazem postępu cywilizacyjnego obejmującego tereny wiejskie. Z pewnością świadczyły o wzroście zamożności wiejskich rodzin.

Należy podkreślić istotne różnice w poziomie wyposażenia rodzin rolniczych i bezrolnych, które należy łączyć przede wszystkim z fazą rozwoju rodziny oraz liczbą i rodzajem źródeł utrzymania.

Przy analizowaniu stanu wyposażenia gospodarstw domowych w dobra trwałe można dokonać podziału tych dóbr na następujące kategorie²⁷:

- **dobra powszechne**, które są w zasadzie dostępne dla każdego gospodarstwa domowego w razie zaistnienia potrzeby (i posiada je ponad 90% ankietowanych gospodarstw);
- **dobra standardowe** występujące u ponad połowy badanych z grupy;
- **dobra o wyższym standardzie**, które posiada 10-50% gospodarstw;
- **dobra luksusowe**, występujące u mniej niż 10% gospodarstw.

W badanej w 2005 roku populacji wiejskich gospodarstw domowych do zestawu dóbr powszechnie dostępnych należały: chłodziarka, odbiornik telewizyjny oraz kuchnia gazowa lub elektryczna (Tabela A.1.). Dobra standardowe obejmowały: odkurzacz, radiomagnetofon, telefon przewodowy, pralkę automatyczną, samochód osobowy oraz zamrażarkę. Dane z powyższej tabeli pokazują, że na wsi zestaw sprzętu określony jako standardowy był bardzo bogaty i zróżnicowany. Rodziny rolnicze posiadały w swoim wyposażeniu znacznie więcej sprzętów niż gospodarstwa rodzin nie użytkujących ziemi. Do dóbr o wyższym standardzie zaliczono telefon komórkowy, magnetowid, urządzenie do odbioru telewizji satelitarnej (lub kablowej), komputer osobisty, robot kuchenny i kuchenkę mikrofalową.

²⁷ Por. Kramer J., *Konsumpcja. Prawidłowości, struktura, przyszłość*, PWE, Warszawa 1993, s. 161, 164. W tej pozycji wyróżniono trzy grupy dóbr: standardowe, które posiada ponad 50% gospodarstw domowych, dobra o wyższym standardzie – od 10 do 50% gospodarstw oraz dobra luksusowe – mniej niż 10% gospodarstw.

Do dóbr luksusowych, na podstawie wcześniej przedstawionych założeń, w badanej populacji należały: kolejny (drugi) samochód w rodzinie, kamera wideo, zmywarka do naczyń, motocykl oraz prasowalnica elektryczna.

Należy jednak zauważyć, iż przynależność części tych dóbr trwałych do określonej kategorii nie wynika tylko z ich standardu, czy kondycji finansowej gospodarstw domowych, ale także i z zestawu grupy przedmiotów poddanej analizie. Posiadając dobry sprzęt hi-fi czy też radiomagnetofon nie ma już konieczności posiadania samego magnetofonu czy odtwarzacza CD. W grupie dóbr o podwyższonym standardzie powinna znaleźć się także pralka i wirówka elektryczna, ale mając na uwadze, że posiada ona substytut w postaci pralki automatycznej, nie można jej uznać jako dobro o podwyższonym standardzie. Dyskusyjne jest również umieszczenie maszyny do szycia w tej grupie przedmiotów, gdyż jej posiadanie nie zawsze jasno wskazuje na wyższy (a zarazem lepszy) stopień wyposażenia gospodarstwa domowego.

Z powyższego podziału można również wnioskować o lepszym stosunkowo standardzie wyposażenia wiejskich rodzin rolniczych niż rodzin bezrolnych, zwłaszcza w dobra określane jako standardowe i o podwyższonym standardzie, co potwierdzają także wcześniejsze obserwacje dotyczące wyposażenia badanych gospodarstw w grupie przedmiotów trwałego użytku.

Powszechność występowania wyszczególnionych w badaniu przedmiotów trwałego użytkowania pozwoliła na próbę określenia także pewnych typów badanych wiejskich gospodarstw domowych.

Liczba posiadanych dóbr świadczy o stopniu nowoczesności gospodarstwa domowego. Hierarchia według tego kryterium na najniższym poziomie stawia sytuację, kiedy gospodarstwo nie posiada żadnego z wymienionych w ankiecie sprzętów. Ogólnie poziom wyposażenia w dobra o trwałym charakterze okazał się stosunkowo wysoki, co pozwoliło określić względny wymiar zaможności ankietowanych. Przeprowadzone badania wykazały (Tabela A.2.), że łącznie we wszystkie dobra określone jako powszechne (to jest chłodziarkę, odbiornik telewizyjny i kuchnię gazową lub elektryczną), w 2005 roku wyposażonych było 89,3% gospodarstw, w tym 91,4% rodzin rolnych i 87,6% bezrolnych. Blisko dwie trzecie rodzin wiejskich posiadało w swoim wyposażeniu powyżej wymienione przedmioty oraz pralkę automatyczną. Podobną liczebnie grupę stanowiły gospodarstwa posiadające łącznie: lodówkę, telewizor, pralkę i odkurzac. Dobra, które określić można „dawnymi symbolami luksusu” (to znaczy: magnetowid, pralkę automatyczną, telefon przewodowy, telewizor) w swoim wyposażeniu posiadała prawie jedna trzecia wiejskich rodzin. Blisko co dziesiąta rodzina w swoim mieszkaniu używała łącznie: lodówki, kuchenki mikrofalowej, robota kuchennego i pralki. Znacznie mniej rodzin (ogółem 2,2%) w swojej kuchni miało do dyspozy-

cji wszystkie nowoczesne sprzęty: lodówkę, zmywarę do naczyń, kuchenkę mikrofalową oraz robot kuchenny.

Wśród wszystkich grup badanych wiejskich rodzin podobna była względna wielkość zbioru posiadających nowoczesny sprzęt, który umożliwiał szeroki kontakt z otaczającym światem oraz popularny sposób relaksu. Tą grupę sprzętów stanowiły: antena satelitarna, komputer osobisty, telefon komórkowy i kamera wideo.

W grupie dóbr o wyższym standardzie i dóbr luksusowych znalazły się: zmywarka do naczyń, kuchenka mikrofalowa, antena satelitarna oraz drugi samochód w rodzinie. Choć te wszystkie przedmioty posiadało w swoim wyposażeniu zaledwie około 1% badanych rodzin wiejskich, to wyniki przeprowadzonej ankiety wskazują, że na wsi występują rodziny, gdzie widoczne było znaczne nagromadzenie dóbr rzadziej spotykanych. Tym samym uznać należy, że następuje unifikacja pomiędzy wzorami konsumpcji i pomiędzy modelem funkcjonowania gospodarstw domowych niezależnie od ich umiejscowienia (w podziale miasto-wieś), a także upodobniania się poziomu konsumpcji w Polsce na wzór innych krajów Unii Europejskiej.

3.4. Dostępność przestrzenna ludności wiejskiej do wybranych placówek oświatowych i ochrony zdrowia

Przy określaniu warunków życia poszczególnych grup ludności podstawowe znaczenie ma także dostępność do placówek ochrony zdrowia. Poprawa zdrowia ludności może być osiągnięta przy prawidłowo rozbudowanym systemie ochrony zdrowia, pozwalającym na leczenie i zapobieganie chorobom.

Choć w ciągu ostatnich kilku lat ogółem w Polsce nie powstaje już tyle nowych aptek, jak w latach 90-tych ubiegłego stulecia, to na terenach wiejskich wzrasta liczba punktów aptecznych, co znacznie zmniejszyło liczbę osób przypadającą na jedną tego typu placówkę. W dalszym ciągu jednak ten wskaźnik na wsi jest prawie dwukrotnie wyższy niż w miastach.

Odnosnie praktyk lekarskich, w roku 2007 (w stosunku do roku 2004) szczególnie pozytywne zmiany wystąpiły we wsiach położonych na terenie województw: mazowieckiego, wielkopolskiego, kujawsko-pomorskiego, podlaskiego, podkarpackiego (Tabela A.4). Zmniejszeniu uległa natomiast liczba praktyk lekarskich w województwach: pomorskim, zachodniopomorskim oraz w nieco mniejszym stopniu w województwach warmińsko-mazurskim i lubelskim.

Tabela 3.11. Apteki i punkty apteczne w mieście i na wsi w latach 2004-2007

Lata	Apteki		Punkty apteczne		Liczba ludności na 1 aptekę i punkt apteczny (w tys.)	
	miasto	wieś	miasto	wieś	miasto	wieś
2004	8052	1706	31	786	2,9	5,9
2005	8287	1732	32	909	2,8	5,6
2006	8574	1767	25	1017	2,7	5,3
2007	8861	1797	25	1098	2,6	5,0

Źródło: Opracowanie na podstawie: Roczników Statystycznych Rolnictwa i Obszarów Wiejskich GUS 2007, 2006, 2005.

Tabela 3.12. Ambulatoryjna opieka zdrowotna na wsi

Wyszczególnienie	2004	2005	2006	2007
Zakłady i praktyki lekarskie				
Zakłady opieki zdrowotnej	3065	3183	3518	3744
W tym publiczne	1339	1319	1272	1239
W tym publiczne wsi (ogółem zakłady opieki zdrowotnej na wsi =100)	43,7	41,4	36,2	33,1
Praktyki lekarskie i stomatologiczne	1472	1543	1736	1868
Udzielone porady				
Ambulatoryjna opieka zdrowotna na wsi (w tys.)	40094	42201	43765	45329
Porady udzielone przez lekarzy (w tys.)	35710	37795	38833	39871
W tym specjalistyczne (w tys.)	1925	1878	2369	2819
W tym specjalistyczne (porady ogółem na wsi =100)	5,4	5,0	6,1	7,0
% udzielonych porad (Polska ogółem=100)	15,6	16,1	16,2	16,3

Źródło: Opracowanie na podstawie: Roczników Statystycznych Rolnictwa i Obszarów Wiejskich GUS 2007, 2006, 2005.

Większość mieszkańców wsi, podobnie jak i mieszkańców miast, korzysta z placówek służby zdrowia finansowanych przez NFZ, ale stopniowo, w latach 2005-2007, wzrósł również odsetek osób wśród mieszkańców wsi, które opłacały usługi medyczne z własnych środków (Tabela 3.13).

Tabela 3.13. Odsetek ludności korzystającej w latach 2005-2007 z placówek służby zdrowia

Wyszczególnienie	Procent osób według opłacania usług medycznych przez:					
	Narodowy Fundusz Zdrowia		Ze środków własnych (z tzw. własnej kieszeni)		Pracodawcę, który wykupił abonament	
	2005	2007	2005	2007	2005	2007
Polska ogółem	72,4	76,2	25,5	29,9	3,2	3,4
Miasto ponad 500 tys.	77,7	76,9	37,0	42,6	7,4	9,8
Miasto poniżej 20 tys.	70,0	74,0	23,4	26,6	2,5	3,4
Wieś	68,7	74,4	20,8	23,6	1,4	1,8
Rolnicy	63,9	71,6	18,9	24,3	0,5	0,3

Źródło: Opracowanie na podstawie: *Diagnoza Społeczna 2007. Warunki i jakość życia Polaków*, pod red. J. Czapiński i T. Panek, Rada Monitoringu Społecznego, Warszawa 10.09. 2007.

Z punktu widzenia mieszkańców wsi najważniejsza jest nie tylko sama liczba placówek związanych z ochroną zdrowia, ale przede wszystkim ich odległość od miejsca zamieszkania, warunkująca jak szybko w razie zaistniałej potrzeby można do niej dotrzeć.

Z badań ankietowych IERiGŻ-PIB wynika, że w roku 2005 jedynie 16% wsi miało na swoim terenie apteki, a po 13% gabinety lekarskie i ośrodki zdrowia. Jednocześnie mieszkańcy ponad połowy badanych wsi zmuszeni byli pokonać odległość 5 i więcej kilometrów do danej placówki (Tabela 3.14).

Tabela 3.14. Dostępność przestrzenna placówek związanych z opieką medyczną w ankietowanych wsiach w latach 2000-2005 (w %)

Wyszczególnienie	We wsi	1-2 km	3-4 km	5 km i więcej
Apteki				
2000	5,3	5,3	28,9	60,5
2005	16,3	8,0	32,0	44,0
Gabinety lekarskie				
2000	14,1	9,9	29,6	46,5
2005	13,1	9,2	30,3	47,4
Ośrodki zdrowia				
2000	14,7	5,3	34,7	45,3
2005	13,1	7,9	31,6	47,4

Źródło: Opracowanie na podstawie wyników badań ankietowych z lat 2000 i 2005.

Znaczący wpływ na stan zdrowia mieszkańców wsi ma ich sytuacja materialna. W strukturze wydatków przeznaczanych przez gospodarstwa domowe na ochronę zdrowia i higienę osobistą największy udział zajmują leki. Jednak bardzo często ich wykup stwarza problemy z racji braku środków finansowych (Tabela 3.15).

Tabela 3.15. Zachowania ludności w sytuacji braku środków na kupno leków w 2007 roku według miejsca zamieszkania (razem = 100)

Miasto ponad 500 tys.	Miasto poniżej 20 tys.	Wieś	Rolnicy
Prośba do lekarza o przepisanie tańszych leków:			
34,9	56,1	39,9	32,6
Za radą aptekarza wykupili tańsze odpowiedniki leków:			
43,2	46,8	44,7	43,5
Postarali się o dodatkowe pieniądze na wykupienie leków:			
38,8	36,7	31,0	29,2
Skorzystali z opieki szpitalnej, gdzie zapewniono leki nieodpłatnie:			
4,4	10,5	7,1	4,5
Zrezygnowali z wykupienia leków:			
67,3	60,7	61,0	63,8

Źródło: Opracowanie na podstawie: *Diagnoza Społeczna 2007. Warunki i jakość życia Polaków.*

Przeprowadzone badania wykazały, że znaczna grupa ludności, zarówno wśród ogółu mieszkańców wsi, jak i rodzinach rolniczych (odpowiednio w 40% i 33%) zwracała się do lekarza o przepisanie tańszych leków, w ponad 45% za radą aptekarza wykupywała tańsze ich odpowiedniki, a w ponad 60% rodzin wiejskich zrezygnowano w ogóle z wykupienia leków. Jedynie w 30% rodzin postarano się o dodatkowe pieniądze na zakup potrzebnych farmaceutyków. Według badań budżetów gospodarstw domowych GUS, wydatki na ochronę zdrowia i higienę osobista stanowią miesięcznie (w 2007 roku) w gospodarstwach domowych rolników 21 złotych na osobę i są niewiele wyższe niż wydatki na alkohol i papierosy.

4. Zmiany jakości kapitału ludzkiego w polskim rolnictwie w latach 2000-2005

W niniejszej pracy za miernik jakości kapitału ludzkiego przyjęto poziom wykształcenia (ogólnego i rolniczego) kierowników gospodarstw oraz częstotliwości korzystania przez nich z usług doradczych. Następnie zbadano związek tych czynników z wynikami produkcyjnymi gospodarstw. Dla zbadania tej relacji obliczono współczynnik eta kwadrat.

4.1. Kapitał ludzki w polskim rolnictwie

Jak wynika z danych IERiGŻ-PIB w latach 2000-2005 zaznaczył się proces poprawy jakości kapitału ludzkiego w badanej grupie rolników, mierzonego poziomem formalnego wykształcenia ogólnego i rolniczego oraz częstotliwością korzystania z usług doradczych (Tabela 4.1.).

Tabela 4.1. Poziom wykształcenia ogólnego i rolniczego oraz częstotliwość współpracy z doradcą respondentów objętych badaniem w latach 2000-2005

Wyszczególnienie	2000	2005
wykształcenie ogólne		
podstawowe i niepełne podstawowe	36,1	26,6
zawodowe	45,6	46,0
średnie	15,8	22,3
wyższe	2,5	5,1
wykształcenie rolnicze		
szkolne	23,0	24,3
kursowe	27,0	19,5
brak	50,0	56,2
współpraca z doradcą		
stała	5,9	5,7
okresowa	11,3	22,2
brak	82,8	72,1

Źródło: Opracowanie własne na podstawie ankiety IERiGŻ-PIB 2000, 2005.

Niewielkiemu wzrostowi odsetka osób legitymujących się szkolnymi kwalifikacjami rolniczymi, w porównaniu z poprzednim badaniem (z 23 do 24%), towarzyszyła znaczna poprawa sytuacji, jeżeli chodzi o wykształcenie ogólne. Zwiększył się bowiem odsetek kierowników z wykształceniem średnim (o 6 p.p.) i wyższym (o niespełna 2 p.p.). Polepszenie jakości wykształcenia ogólnego wśród prowadzących gospodarstwa należy łączyć z napływem młodych osób do rolnictwa, które cechowały się kwalifikacjami z różnych dziedzin edukacji na coraz wyższym poziomie. Wynika to z faktu dostosowywania się badanych do zmieniającej się sytuacji na rynku pracy oraz zwiększania szans na

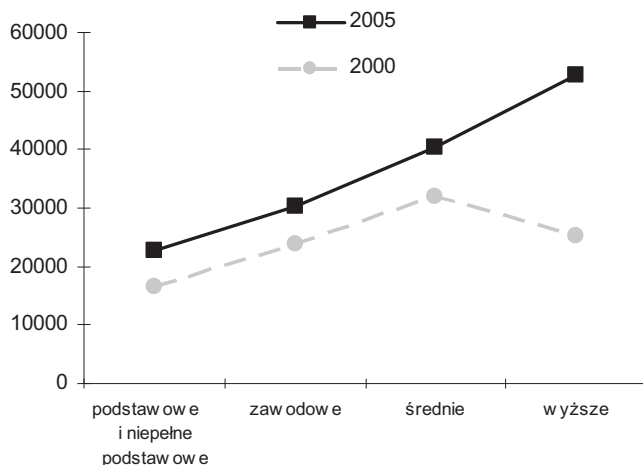
zatrudnienie w sektorach pozarolniczych. Nie zmienia to faktu, iż ciągle zbyt mała grupa właścicieli gospodarstw posiada kierunkowe kwalifikacje zawodowe, co może być to barierą w sprostaniu wyzwaniom efektywnej absorpcji wsparcia w ramach krajowej i unijnej polityki rolnej oraz wykorzystywaniu zdobyczy postępu naukowo-technicznego [Szalczyk 2007].

Wraz z objęciem polskiego sektora rolnego mechanizmami WPR, po stronie producentów, wystąpiła konieczność dostosowania się do nowych warunków prowadzenia działalności rolniczej. Z drugiej strony pojawił się popyt na wiedzę i umiejętności przydatne w planowaniu i wdrażaniu procesów modernizacyjnych jednostek produkcyjnych oraz w korzystaniu z instrumentów socjalnych, jak również ze środków wspierających dochody i ochronę środowiska. Wzrost zapotrzebowania na specjalistyczną informację dokumentują wyniki badań IERiGŻ-PIB. W latach 2000-2005 stosunkowo najbardziej znacząco powiększył się odsetek rolników korzystających okresowo z doradztwa rolniczego (z 11 do 22%).

Dodatkowo odnotowano pozytywny związek między wynikami ekonomicznymi gospodarstw a jakością kapitału ludzkiego badanych rolników. Uwidoczniono się to zarówno w poziomie wykształcenia (rolniczego i ogólnego), jak i w częstotliwości korzystania z doradztwa (rys. 1). Największe wartości przeciętnej produkcji towarowej występowały w grupie właścicieli gospodarstw ze szkolnym wykształceniem rolniczym (61 tys. zł), wyższym wykształceniem ogólnym (53 tys. zł) oraz w zbiorowości osób korzystających stale z usług doradczych (138 tys. zł). Analiza danych potwierdziła istnienie pozytywnego związku między zmiennymi reprezentującymi kapitał ludzki a wartością produkcji towarowej przebadanych gospodarstw rolnych. Spośród wybranych do badania zmiennych ze skalą produkcji towarowej najbardziej powiązana była zmienna określająca częstotliwość współpracy kierownika gospodarstwa z doradcą (η^2 kwadrat = 0,130).

Biorąc jednak pod uwagę ciągle niewielkie usługi doradcze (72% respondentów nie współpracowało w ogóle z doradcą) oraz stosunkowo niski poziom wykształcenia, należy uznać, że jakość kapitału ludzkiego w krajowym rolnictwie niezmiennie jest niewystarczającą i wymaga dalszego inwestowania w tę dziedzinę. Możliwość taką tworzy m.in. polityka rozwoju obszarów wiejskich UE na lata 2007-2013.

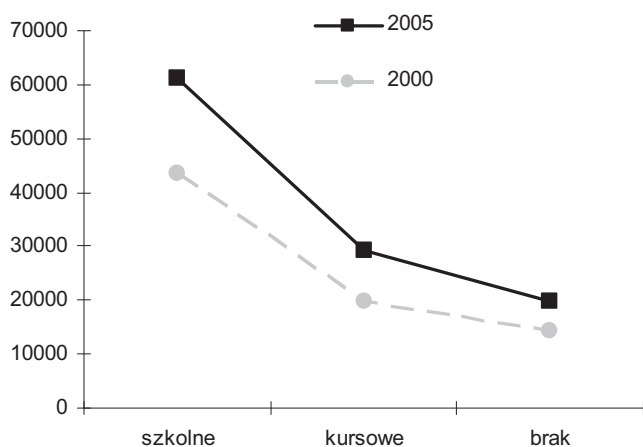
Rysunek 2. Wartość produkcji towarowej w rolnictwie indywidualnym a poziom wykształcenia kierowników gospodarstw

zależność między skalą produkcji towarowej a wykształceniem ogólnym rolnika: 2005 r.; eta kwadrat=0,010; p=0,000; 2000 r. – eta kwadrat=0,014; p=0,000;

Źródło: Obliczenia własne na podstawie ankiety IERiGŻ-PIB 2000, 2005.

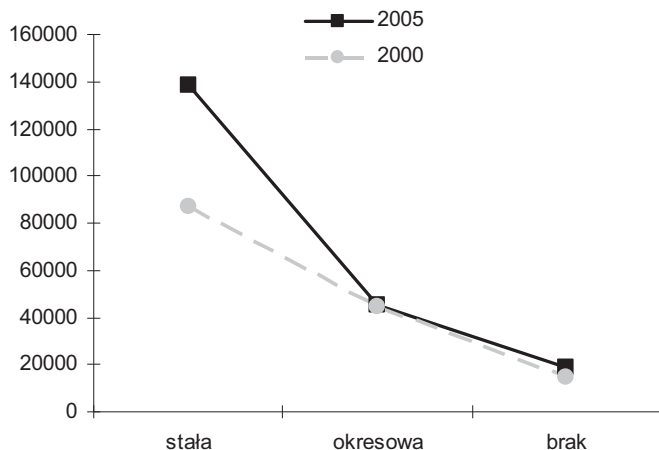
Rysunek 3. Wartość produkcji towarowej w rolnictwie indywidualnym a poziom wykształcenia rolniczego kierowników gospodarstw

zależność między skalą produkcji towarowej a wykształceniem rolniczym rolnika: 2005 r. – eta kwadrat=0,047; p<0,000; 2000 r. – eta kwadrat=0,071; p<0,000;

Źródło: Obliczenia własne na podstawie ankiety IERiGŻ-PIB 2000, 2005.

Rysunek 4. Wartość produkcji towarowej w rolnictwie indywidualnym a częstotliwość współpracy z doradcą

zależność między skalą produkcji towarowej a częstotliwością współpracy z doradcą: 2005 – eta kwadrat=0,130; $p=0,000$; 2000 r. – eta kwadrat=0,178; $p=0,000$.

Źródło: Obliczenia własne na podstawie ankiety IERiGŻ-PIB 2000, 2005.

4.2. Zmiany postaw i aspiracji społecznych ludności wiejskiej

Głównym wyznacznikiem zmiany postaw i aspiracji członków wiejskich rodzin są podejmowane działania mające na celu poprawę obecnych i przyszłych warunków bytu. Wyraża się to między innymi troską o przyszłe pokolenie.

Większa liczba dzieci, które rodzą kobiety wiejskie w porównaniu z kobietami w miastach oznacza większe obowiązki opiekuńczo-wychowawcze rodziców na wsi. Choć obecnie wiejskie rodziny są mniej liczne niż przed laty, to stosunek do dzieci współczesnego wiejskiego rodzica (zarówno matki, jak i ojca) wyznaczają aspiracje daleko wykraczające poza przysposobianie do zawodu rolnika. Zmalało bowiem zaangażowanie dzieci w prace na rzecz gospodarstwa rolnego. Dzieciom zapewnia się warunki do nauki, inwestuje w ich rozwój i w miarę możliwości organizuje wypoczynek, nierzadko wbrew potocznym opiniom środowiska.

Zmiany cywilizacyjne, jakie następują w naszym kraju, w tym także i na terenach wiejskich, wymuszają nowe zadania i działania, jakim rozwijające się społeczeństwa muszą sprostać. Jednym z nich jest stosunek rodziców (nie tylko matki, ale także i ojca) do dzieci. Niezaprzeczalnie rodzina jest pierwszą we-

wewnętrzna szkołą pracy dla każdego człowieka²⁸. W przeszłości to określenie w odniesieniu do tradycyjnej rodziny wiejskiej łączyło się głównie z wychowawczym wpływem pomocy rodzicom w zajęciach w gospodarstwie. Dzieci uczestnicząc w pracach rolniczych, odbywały swoistą praktykę zawodową. Podejmując prace od najbardziej prostych do najbardziej skomplikowanych uczyły się wykonywania tych prac, a powtarzając każdego roku te same lub podobne czynności doskonaliły swoje umiejętności. Także wiedzę teoretyczną niezbędną do prowadzenia gospodarstwa zdobywały głównie poznając cykle, procesy i technologie produkcji rolnej. Zdobywanie przez dzieci wiedzy i umiejętności związanych z zawodem rolnika odbywało się zatem w sposób niejako naturalny, poprzez podejmowanie coraz to nowych zadań odpowiednich do wieku i możliwości związanych z rozwojem dziecka. Współcześnie z racji zmian technicznych i technologicznych w rolnictwie, mechanizacji i specjalizacji pracy taki proces nauki uległ ograniczeniu. Wynikiem tych zmian jest także mniejsze angażowanie dzieci w prace na rzecz gospodarstwa rolnego²⁹. Chociaż ogólnie w Polsce udział dzieci w tego typu pracach maleje, to ciągle jeszcze jest lokalnie sygnalizowany. Na przykład z badań prowadzonych przez Instytut Medycyny Wsi (IMW) wynika, że w rodzinach rolniczych powszechną praktyką jest nadmierne angażowanie dzieci do prac domowych, jak i rolnych³⁰. Oprócz prac odpowiadających możliwościom dziecka w określonym wieku stosunkowo duża część badanej grupy dzieci wykonywała prace niebezpieczne bądź szkodliwe dla zdrowia. Wykonywanie przez dziecko tych prac lub nawet bierny w nich udział, stwarza przede wszystkim zagrożenie wypadkowe³¹. Badania IMW wykazały także związek negatywnych konsekwencji udziału dzieci w pracach rolnych z ich stanem wiedzy na temat zagrożeń występujących podczas wykonywania tych prac. Na poziom bezpieczeństwa dzieci mogą również wpływać emocje towarzyszące wykonywaniu pracy, w tym przede wszystkim poczucie zagrożenia zdrowia, a nawet życia. Analiza odczuć dzieci związanych z wykonywaniem

²⁸ Jan Paweł II: *Encyklika Laborem exercens*, Poznań 1981, za: Lachowski St.: *Uregulowania prawne dotyczące możliwości angażowania dzieci do pracy w rodzinnym gospodarstwie rolnym*, Instytut Medycyny Wsi, Lublin 1999.

²⁹ Por. Wrzochalska A.: *Edukacja jako czynnik warunkujący poprawę sytuacji ludności wiejskiej na rynku pracy*, [w]: „*Ekonomiczno-społeczne problemy rozwoju zrównoważonego*”, tom II, pod red naukową G. Karminowkiej, Akademia Rolnicza Szczecinie, Szczecin 2007.

³⁰ Lachowski St.: *Poczucie zagrożenia u dzieci w związku z wykonywaniem prac w rodzinnych gospodarstwach rolnym*, materiały z XIV Międzynarodowego Seminarium ergonomii, bezpieczeństwa i higieny pracy, Instytut Medycyny Wsi, Lublin 2007.

³¹ Wg szacunkowych obliczeń około 2% wypadków przy pracach w gospodarstwach rolnych dotyczy dzieci do 15 roku życia. (Na podstawie danych GUS - ogólna liczba wypadków przy pracy w gospodarstwie rolnym w 2005 roku oraz statystyk KRUS - każdego roku około 1400 zgłoszeń wypadków dzieci do 15 roku życia).

prac rolnych wykazała także, że dla dużej części badanej grupy dzieci³², niektóre prace w gospodarstwie stanowią również pewne zagrożenie dla ich rozwoju intelektualnego. Badania wykazały, że około 2/3 badanych przeżywało dylemat: pracować czy uczyć się. Trudno jest uogólniać powyższe opinie i jednoznacznie ocenić, na ile są one obiektywne. Można jednak przypuszczać, że nadal lokalnie nadmierne angażowanie dzieci w prace w gospodarstwie rolnym należy oceniać jako pewne zagrożenie nie tylko dla ich edukacji, ale także i zdrowia. Niemniej podkreślić należy, iż takie sytuacje są coraz rzadsze.

Znaczący wpływ na zdrowie społeczeństwa ma także odżywianie. Dynamika zmian konsumpcji ludności wsi w badanym okresie wskazuje na szereg zmian w spożyciu artykułów żywnościowych. Do pozytywnych zmian, ze względów zdrowotnych, w strukturze konsumpcji żywności w badanym okresie zaliczyć należy wzrost spożycia tłuszczów roślinnych, drobiu i owoców, zaś spadek spożycia tłuszczów zwierzęcych i cukru. Do negatywnych zmian zalicza się spadek spożycia warzyw, mleka i przetworów mlecznych. Ujemne znaczenie ma także utrzymywanie się niskiego spożycia ryb³³.

Ważnym problemem zdrowotnym mieszkańców wsi są także ich złe nawyki higieniczne, które dotyczą nie tylko dbałości o higienę osobistą, ale także dbałości o najbliższe otoczenie. Obszary wiejskie stanowią nadal poważne źródło zanieczyszczeń wód gruntowych i powierzchniowych w wyniku funkcjonowania nieszczelnych szamb oraz rozlewania ścieków na pola i odprowadzania ich do rzek i rowów, a także degradacji krajobrazu odpadami stałymi.³⁴ Z badań ankietowych IERiGŻ-PIB wynikało, że jeszcze w 2005 roku wywożenie na pola czy wylewanie ścieków do różnego rodzaju rowów często było na wsi powszechnie akceptowane, a nierzadko był to jedyny sposób ich usuwania. Ankietowani sygnalizowali również, że na obszarach wiejskich często można było zaobserwować wyrzucanie śmieci do lasów i na pobocza dróg lub też ich składowanie na dzikich wysypiskach.

Jednak w ostatnich latach w literaturze przedmiotu spotkać można pozytywne sygnały o poprawie świadomości ekologicznej Polaków w tym również mieszkańców wsi. Z „Diagnozy społecznej 2007” wynika, że w badanym okre-

³² Badaniem ankietowym objęto dzieci z rodzin rolniczych województwa lubelskiego (998 uczniów klas V i VI z 21 szkół znajdujących się na terenach wiejskich).

³³ Por. Gulbicka B., Kwasek M.: *Wpływ globalizacji na spożycie żywności w Polsce* [w]: *Ekonomiczne i społeczne uwarunkowania rozwoju polskiej gospodarki żywnościowej po wstąpieniu Polski do UE*, materiały konferencyjne, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2007.

³⁴ Por. Wasilewski A.: *Stan i zmiany w infrastrukturze technicznej*, [w]: „*Przeobrażenia w strukturze społeczno-ekonomicznej wsi objętych badaniem IERiGŻ-PIB w latach 2000-2005*”, Projekt badawczy nr 1 H02C 03528, praca zbiorowa pod redakcją naukową A. Sikorskiej, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2006.

się wzrósł odsetek ankietowanych osób, które charakteryzowały się proekologicznymi zachowaniami, zarówno wśród mieszkańców wsi jak i wśród wyróżnionej w badaniu grupy rolników (Tabela 4.2).

Tabela 4.2. Odsetek gospodarstw domowych w miastach i na wsi w latach 2005-2007 według odpowiedzi na pytania dotyczące wybranych zagadnień związanych z ochroną środowiska

Wyszczególnienie	Odsetek gospodarstw, w których udzielono odpowiedzi:									
	TAK		raczej TAK		raczej NIE		NIE		nie ma takiej możliwości (trudno powiedzieć)	
	2005	2007	2005	2007	2005	2007	2005	2007	2005	2007
Zdarzyło się nam kupować jakiś produkt, dlatego że zanieczyszczał środowisko mniej niż ten, który kupowaliśmy wcześniej										
Miasto ponad 500 tys.	18,9	21,5	14,0	19,0	22,5	76,7	32,4	31,0	12,6	1,7
Miasto poniżej 20 tys.	14,2	13,1	14,0	21,7	27,4	30,1	36,4	33,1	8,0	2,0
Wieś	12,0	12,6	11,3	17,2	25,8	32,0	38,8	35,1	12,1	3,1
Rolnicy	12,2	12,8	12,8	17,4	23,7	30,2	40,4	36,6	10,9	3,0
Staramy się wyrzucać śmieci (takie jak: papier, plastik albo szkło) do specjalnych pojemników										
Miasto ponad 500 tys.	41,2		19,1		6,7		11,3		21,7	
Miasto poniżej 20 tys.	48,1		24,0		7,5		7,5		12,8	
Wieś	28,2		20,4		9,9		11,5		20,0	
Rolnicy	32,3	37,6	19,3	16,0	14,2	8,0	32,3	12,2	1,9	26,2
Staramy się wyrzucać zużyte baterie, akumulatory i inne produkty zawierające szkodliwe substancje chemiczne do specjalnych pojemników										
Miasto ponad 500 tys.	35,0		15,6		7,7		15,4		26,3	
Miasto poniżej 20 tys.	31,6		19,0		9,4		10,9		29,1	
Wieś	27,4		18,2		9,6		13,1		31,8	
Rolnicy	26,6		20,3		9,3		11,3		26,8	

Źródło: Opracowanie na podstawie: *Diagnoza Społeczna 2007. Warunki i jakość życia Polaków, pod red. J. Czapiński i T. Panek, Rada Monitoringu Społecznego, Warszawa oraz Diagnoza Społeczna 2005. Warunki i jakość życia Polaków, pod red. J. Czapiński i T. Panek, Wyższa Szkoła Finansów i Zarządzania, Warszawa.*

W 2007 roku prawie jedna trzecia ankietowanych mieszkańców wsi kupowała (lub zdarzyło się jej) kupować produkty, kierując się tym, że zanieczyszczają środowisko mniej niż te, które nabywali wcześniej. Blisko połowa badanych mieszkańców wsi deklarowała, że stara się segregować śmieci oraz

prawie trzy czwarte ankietowanych osób z terenów wiejskich twierdziło, że czyni starania, by produkty zawierające szkodliwe substancje chemiczne (np. zużyte baterie czy akumulatory) wyrzucać do specjalnych pojemników.

Na podstawie zaprezentowanych zachowań można również sądzić, iż relatywnie duży był odsetek ankietowanych mieszkańców wsi, którzy mieli zarówno możliwości zakupu produktów, które w niewielkim stopniu zanieczyszczały środowisko jak i możliwości pozbycia się szkodliwych odpadów.

4.3. Znaczenie instrumentów polityki wzmacniających kapitał ludzki w programach rozwoju obszarów wiejskich Polski na tle pozostałych państw UE

Rolnictwo państw należących do UE jest zróżnicowane pod względem kwalifikacji i struktury wieku osób w nim zatrudnionych (tabela 4.3). Jednak analizując poziom intensywności wsparcia działań finansowanych z EFRROW w poszczególnych krajach Wspólnoty, zwraca uwagę fakt, że na instrumenty mające wzmacniać kapitał ludzki w rolnictwie jest przeznaczana stosunkowo niewielka ilość środków. W latach 2007-2013 średni WKL³⁵ mierzony na poziomie wszystkich krajów UE wynosi niespełna 7%. Bezpośrednie wsparcie opisywanych działań (WKLb) jest jeszcze mniejsze i wynosi 2%. W obecnej perspektywie finansowej większość państw zdecydowała się kierować największe wsparcie na realizację działań mających na celu ochronę środowiska i poprawę stanu obszarów wiejskich (oś druga). W siedemnastu krajach UE, najważniejszym spośród 42 operacji okazały się płatności rolnośrodowiskowe, na realizację których

³⁵ Rolę instrumentów polityki wzmacniających kapitał ludzki w programach rozwoju obszarów wiejskich, określono na podstawie wskaźnika intensywności wsparcia instrumentów polityki mających na celu wzmacnianie kapitału ludzkiego (WKL), definiowanego jako udział wsparcia wymienionych instrumentów w całkowitej sumie środków przeznaczonych na realizację wszystkich działań finansowanych przez EFRROW. Każde państwo członkowskie dokonało wyboru spośród 42 działań zaproponowanych przez UE w Rozporządzeniu Rady (Rada UE) nr 1698/2005 z 20 sierpnia 2005 w sprawie wsparcia rozwoju obszarów wiejskich przez EFRROW (Rozporządzenie), finansowanych ze środków funduszu. Zgodnie z definicją zawartą w Rozporządzeniu, instrumenty dotyczące kapitału ludzkiego zestawione są w ramach osi pierwszej, i dotyczą zwiększenia konkurencyjności sektora rolnego i leśnego. W ich skład zaliczono następujące operacje: kształcenie zawodowe i działania informacyjne, w tym rozpowszechnianie wiedzy naukowej i praktyk innowacyjnych, skierowane do osób działających w sektorze rolnym, żywnościowym i leśnym; podejmowanie działalności przez młodych rolników; wcześniejsze emerytury rolników i robotników rolnych; korzystanie z usług doradczych przez rolników i posiadaczy lasów; tworzenie usług z zakresu zarządzania gospodarstwem rolnym, zastępstwa i usług doradczych, jak również usług doradczych w zakresie leśnictwa. Warto zaznaczyć, iż uznano dwie spośród pięciu wymienionych operacji, za nie odnoszące się do bezpośrednich działań związanych z kapitałem ludzkim. Chodzi tu mianowicie o wsparcie podejmowania działalności przez młodych rolników oraz wcześniejsze emerytury. Instrumenty te bowiem nie łączą się wprost ze zwiększeniem wiedzy, umiejętności czy doświadczeń zawodowych.

przeznaczono najwięcej środków finansowych. Środki na to działanie stanowiły 22% całkowitego budżetu EFRROW³⁶.

Tabela 4.3. Kapitał ludzki w rolnictwie wybranych państw UE oraz wskaźnik intensywności jego wsparcia

Kraje	Kwalifikacje rolnicze (w %)*	Wskaźnik intensywności wsparcia bezpośredniego kapitału ludzkiego	Wskaźnik intensywności wsparcia kapitału ludzkiego
Bułgaria	5,3	3,1	6,3
Cypr	6,4	1,7	9,4
Czechy	44,7	0,9	3,3
Estonia	32,9	0,7	1,9
Litwa	30,9	2,3	12,2
Łotwa	34,1	1,7	6,9
Malta	0,4	4,1	4,7
Polska	38,5	2,2	17,0
Rumunia	7,4	1,2	4,6
Słowacja	14,6	1,4	1,4
Słowenia	28,0	1,1	7,3
Węgry	13,4	3,5	4,6
UE 15	21,8	2,0	6,5
UE 27	20,0	2,1	6,6

*Wskaźnik obejmuje kierowników gospodarstw rolnych z podstawowym lub pełnym przygotowaniem (lub szkoleniem) rolniczym.

Zródło: Obliczenia własne na podstawie: Directorate-General for Agricultural and Rural Development, Rural Development in European Union. Statistical and Economic Information. Report 2007, 2008, s. 208.

Z danych Komisji Europejskiej (KE) wynika również, że mimo ograniczonego finansowania instrumentów związanych z kapitałem ludzkim, wszystkie państwa członkowskie UE uwzględniły w swoich programach rozwoju obszarów wiejskich działania służące jego wzmocnieniu w rolnictwie. W ramach osi pierwszej, spośród pięciu dostępnych instrumentów, wybierano zazwyczaj więcej niż trzy. Najczęściej zdecydowano się na realizację projektów z zakresu kształcenia zawodowego i działań informacyjnych. Tego rodzaju przedsięwzięcia umieściły w swoich programach wszystkie kraje Wspólnoty. Najmniejszym zainteresowaniem cieszyły się z kolei operacje usług zarządzania, doradztwa i zastępstwa, które wybrało zaledwie siedem państw UE.

W nowoprzyjętych do UE państwach, na działania związane ze wzmocnieniem kapitału ludzkiego, przeznaczono taką samą ilość środków finanso-

³⁶ Directorate-General for Agricultural and Rural Development, *Rural Development in European Union. Statistical and Economic Information*. Report 2008, s. 43, 208.

wych, jak w tzw. starych państwach członkowskich (UE-15). Średni wskaźnik intensywności wsparcia kapitału ludzkiego w obu wypadkach osiąga około 6%.

Państwem o zdecydowanie najwyższej jego wartości (17%) wśród wszystkich członków UE jest Polska. W tym przypadku większość środków finansowych przeznaczona została na pośrednie wsparcie (rys. 3). Wynika to z dużego znaczenia w polskiej polityce rozwoju obszarów wiejskich programu rent strukturalnych. Działanie to było trzecie pod względem poziomu finansowania w krajowym PROW-ie, a przeznaczono na nie 2,2 mld. euro.

Biorąc pod uwagę fakt, iż w Polsce obecny kształt programu rent strukturalnych w dużym stopniu pełni funkcję socjalną i przyspieszania zmian pokoleniowych niż wspomaga pozytywne zmiany w strukturze agrarnej³⁷ oraz korzystny wskaźnik obrazujący strukturę wiekową polskich rolników³⁸, tak znaczący poziom wsparcia opisywanego działania wydaje się kwestią dyskusyjną. Bardziej uzasadnionym byłoby skierowanie większych środków na działania proinwestycyjne lub bezpośrednio związane ze wzmacnianiem kapitału ludzkiego (np.: kształceniem zawodowym, rozwojem infrastruktury informatycznej, doradztwem). Ze względu na występującą na rynkach rolnych konkurencję w zakresie efektywności, jakości i nowoczesności, istnieje potrzeba szerszego kształcenia i informowania rolników o: zmianach w funkcjonowaniu Wspólnej Polityki Rolnej (WPR), ubezpieczeniach majątkowych, alternatywnych kierunkach produkcji oraz o możliwościach wsparcia działalności w ramach krajowej i wspólnotowej polityki rozwoju obszarów wiejskich³⁹.

Spośród nowych członków UE, podobnie jak w Polsce, stosunkowo istotna część krajowych środków z EFRROW na kapitał ludzki w rolnictwie jest przeznaczana na Litwie i na Cyprze. Wartości wskaźnika intensywności wsparcia kapitału ludzkiego wynoszą tam odpowiednio 12 i 9%. W przypadku Litwy jednym z głównych problemów, jakie napotyka tamtejsze rolnictwo jest m.in. starzenie się populacji rolników i niekorzystna struktura obszarowa gospodarstw rolnych. Ponad 60% właścicieli gospodarstw przekroczyło 55 lat. Większość z nich nie była skłonna wycofać się z działalności rolniczej, ponieważ stanowiła ona dla nich główne źródło utrzymania. W efekcie hamowany jest proces prze-

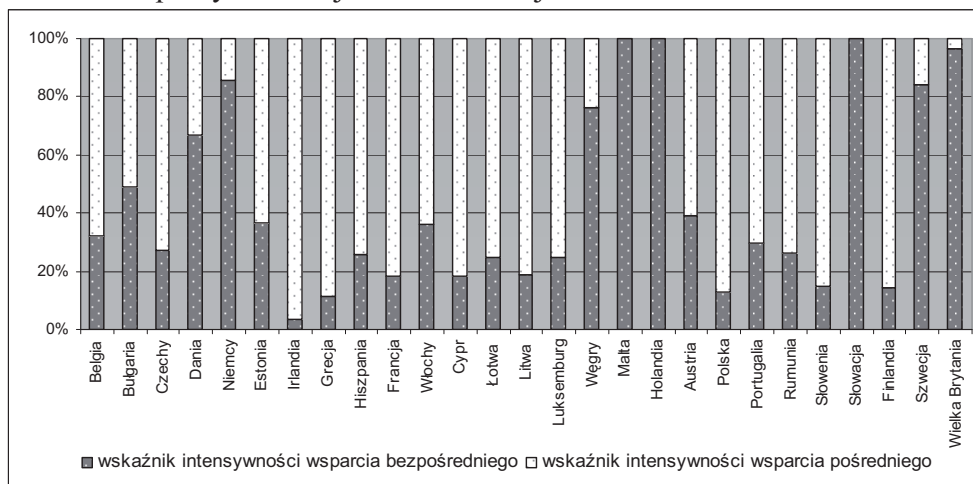
³⁷ Większość środków przeznaczanych na realizację programu rent strukturalnych w latach 2007-2013 skierowana będzie nie na przyznawanie nowych rent, a na pokrycie zobowiązań w ramach poprzedniej, znacznie bardziej dostępnej dla beneficjentów, edycji programu z okresu 2004-2006.

³⁸ Wskaźnik struktury wieku w polskim rolnictwie sytuował je na drugim miejscu wśród wszystkich państw UE.

³⁹ Czyżewski A., Henisz-Matuszczak A.: *Rolnictwo Unii Europejskiej i Polski. Studium porównawcze struktur wytwórczych i regulatorów rynków rolnych*, AE Poznań 2006, s. 42.

mian strukturalnych, a instrumentem, który ma je wspomagać w latach 2007-2013 jest program rent strukturalnych⁴⁰.

Rysunek 5. Struktura wsparcia kapitału ludzkiego w krajach UE w ramach polityki rozwoju obszarów wiejskich na lata 2007-2013

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: Directorate-General for Agricultural and Rural Development, *Rural Development in European Union. Statistical and Economic Information. Report 2008*.

Na Cyprze z kolei obok rent strukturalnych ważnym działaniem jest wsparcie dla młodych rolników. Oba te instrumenty znajdują się wśród dwunastu najważniejszych działań w cypryjskim programie rozwoju obszarów wiejskich.

Krajami, które w obecnej perspektywie finansowej zdecydowały się wyłącznie na bezpośrednie wsparcie kapitału ludzkiego w rolnictwie są Malta i Słowacja. W przypadku tych państw tak duży wskaźnik intensywności wsparcia bezpośredniego należy łączyć z niedostatecznym poziomem kwalifikacji rolników z tych krajów. Udział właścicieli gospodarstw rolnych z przygotowaniem zawodowym wynosił w obu państwach odpowiednio 0,4% (ostatnie miejsce spośród wszystkich krajów UE) oraz 14,6% (miejsce osiemnaste). W sytuacji występowania korzystnej struktury obszarowej gospodarstw, ale i przestarzałych środków produkcji oraz technologii, zasadniczym wymogiem poprawy konkurencyjności rolnictwa na Słowacji, jest wykorzystanie tkwiącego w nim potencjału rozwojowego. Istotne jest również przyspieszenie modernizacji i adaptacji innowacji w sektorze rolniczym m.in. poprzez szeroko rozpowszechnione kształcenie zawodowe czy usługi doradcze. Większa intensywność działań

⁴⁰ *Rural Development Programme for Lithuania 2007-2013. Draft, 2006*, http://www.zum.lt/min/failai/2007_01_22_RDP_2007-2013_tikrasNAUJAS3.pdf, 15.04.2009, s.7.

wzmacniających kapitał ludzki w słowackim rolnictwie jest możliwa, ze względu na obecność dobrze rozwiniętej sieci instytucji edukacyjnych i doradczych w tym kraju⁴¹. Z kolei w narodowej strategii rozwoju rolnictwa maltańskiego podkreśla się, że w sytuacji ograniczonego poziomu przygotowania rolników, tylko stworzenie fachowego systemu szkoleń i doradztwa, zatrudniającego wykwalifikowany personel, może pomóc właścicielom gospodarstw w dostosowywaniu się do dynamicznych przemian zachodzących w sektorze rolnym. Dodatkowo uznano, iż kwestia restrukturyzacji gospodarstw oraz zmian generacyjnych nie może być zadowalająco rozwiązana w ramach jednego okresu programowania. Z tego powodu zrezygnowano na Malcie z wdrażania wcześniejszych emerytur oraz systemu pomocy dla młodych rolników⁴².

⁴¹ *Rural Development Programme of the Slovak Republic 2007-2013*. Draft, 2007, <http://www.land.gov.sk/en/index.php?navID=1&id=19>, 11.04.2009.

⁴² *National Rural Development Strategy for the programming period 2007-2013*. The Republic of Malta (2007), <http://www.agric.gov.mt/consultation-summary>, s.10-11, 55-56 12.04.2009.

5. Wsparcie obszarów wiejskich i rolnictwa w ramach WPR

5.1. Programy wsparcia, z których polscy rolnicy korzystali w ramach WPR

Wraz z uruchomieniem zasad WPR polscy rolnicy znaleźli się w nowej sytuacji: wzmożonej konkurencji, konieczności wdrażania nowych metod produkcji i technologii, ale przy jednoczesnym wsparciu dopłatami bezpośrednimi oraz możliwością skorzystania z pomocy programów uruchamianych w ramach WPR.

Już w krótkim okresie po akcesji Polski do UE nastąpiły znaczące przeobrażenia w funkcjonowaniu rolnictwa i w cechach obszarów wiejskich⁴³. Polskie rolnictwo okazało się największym beneficjentem WPR spośród wszystkich nowoprzyjętych do UE państw członkowskich⁴⁴. Uzyskanie swobodnego dostępu przez krajowych producentów do ponad czterystumilionowego rynku europejskiego, zmiany makroekonomiczne, szerokie wsparcie i pomoc finansowa w ramach WPR i funduszy strukturalnych, pozytywnie wpłynęły na kondycję ekonomiczną krajowej gospodarki żywnościowej i jakość życia na obszarach wiejskich. Znaczące przyspieszenie modernizacyjne nastąpiło w sektorze przetwórczym oraz w zakresie infrastruktury technicznej. Pozytywne zmiany zostały zapoczątkowane jeszcze w okresie przedakcesyjnym, m.in. w ramach programu SAPARD⁴⁵. Dzięki dopłatom bezpośrednim oraz wzrostowi cen zbytu produktów rolniczych, wzrosły przychody pieniężne części gospodarstw rolnych⁴⁶. Powyższe tendencje odzwierciedlają opinie rolników i mieszkańców wsi dotyczące przemian zachodzących na obszarach wiejskich. W obu tych grupach większość, odpowiednio 48 i 43%, deklaruowała, że trzy lata funkcjonowania WPR korzystnie wpłynęło na polskie rolnictwo. Odmienne zdanie deklarowało zaledwie 7 i 6% badanych⁴⁷.

Dystrybucja wsparcia finansowego UE dla rolnictwa i obszarów wiejskich wiąże się z koniecznością spełnienia określonych wymogów prawno-administracyjnych po stronie beneficjentów. Ubiegający się o dofinansowanie

⁴³ Wigier M.: *Polska wieś a reforma WPR*, [w:] *Po czterech latach w UE*, Dodatek do Nowego Życia Gospodarczego Nr 10, 25.05.2008 r., s. 6.

⁴⁴ Deutsche Bank Research, *New budget priorities for the Common Agricultural Policy*, EU Monitor 40, p. 10, http://swp-berlin.org/en/common/get_document.php?asset_id=4739, 24.07.2008 r.

⁴⁵ Gradziuk K.: *Realizacja programu SAPARD w Polsce – zróżnicowanie regionalne*, Program Wieloletni, Raport Nr 85, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2007, s. 85.

⁴⁶ Mroczek R., Szczepaniak I., Urban R.: *Korzyści z integracji z Unią Europejską*, [w:] *Po czterech latach w UE*, Dodatek do Nowego Życia Gospodarczego Nr 10, 25.05.2008 r., s. 17.

⁴⁷ Pentor Research International.: *Polska wieś i rolnictwo 2007. Raport z badań*, Warszawa 2007, s. 161, <http://bip.minrol.gov.pl/DesktopModules/Announcement/ViewAnnouncement.aspx?ModuleID=1564&TabOrgID=1683&LangId=0&AnnouncementId=9279&ModulePositionId=2199>; 15.07.2008 r.

muszą nie tylko spełniać wyznaczone warunki, ale i cechować się aktywnością w zakresie umiejętności dostosowywania się do zmian, dążeniem do zdobywania nowej wiedzy, działaniami na rzecz rozwoju własnych przedsięwzięć. Stosunkowo najmniejszych działań wymagało uzyskanie dopłat bezpośrednich, należało zarejestrować gospodarstwo w systemie identyfikacji działek rolnych, uzyskać od organów administracji mapy obszarów, które miały być objęte wsparciem oraz poprawnie wypełnić wnioski o dopłaty. Z kolei uzyskanie wsparcia finansowego w ramach środków towarzyszących WPR czy pomocy finansowej z funduszy strukturalnych, na ogół wymagało własnego wkładu pieniężnego beneficjenta oraz przygotowania szczegółowego planu inwestycji⁴⁸.

Jak wynika z analizy literatury przedmiotu, większość z instrumentów polityki rolnej UE została skutecznie uruchomiona w nowych państwach członkowskich. Wymagało to jednak większej orientacji w możliwych formach wykorzystania poszczególnych programów wsparcia, co wymagało od beneficjentów dobrego rozeznania sytuacji zarówno w zakresie sytuacji na rynku rolnym, jak i wyborom właściwej drogi dostosowywania się do istniejących wymogów. Niezależnie od występowania niepewności w odniesieniu do polityki rolnej i sytuacji rynkowej, wskazuje się, że to słabość instytucji i ich zbyt mała liczba, powodują niedostateczną aktywność różnych podmiotów czy mieszkańców wsi w wykorzystaniu oferowanych programów, co przekłada się na wolniejsze tempo restrukturyzacji całego sektora⁴⁹.

W pierwszych latach członkostwa Polski w UE podstawowym dokumentem wyznaczającym cele wsparcia publicznego oraz strategiczne kierunki działań był Narodowy Plan Rozwoju (NPR) na lata 2004–2006, przyjęty przez Radę Ministrów 14 stycznia 2003 roku. Celem strategicznym NPR było rozwijanie konkurencyjnej gospodarki, opartej na wiedzy i przedsiębiorczości, zdolnej do rozwoju, zapewniającej spójność społeczną, ekonomiczną i przestrzenną z UE na poziomie regionalnym i krajowym⁵⁰. Pomoc publiczna skoncentrowana była na pięciu podstawowych osiach. Jedną z nich była oś *Przekształcenia strukturalne w rolnictwie i rybołówstwie, rozwój obszarów wiejskich*, instrumentem realizacji którego był Sektorowy Program Operacyjny Restrukturyzacja i modernizacja sektora żywnościowego oraz rozwój obszarów wiejskich („SPO Rol-

⁴⁸ W latach 2004–2006 rolnicy i mieszkańcy obszarów wiejskich mogli ubiegać się o wsparcie z pozostałych programów operacyjnych, współfinansowanych z Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego (ERDF) oraz Europejskiego Funduszu Społecznego (ESF), które dotyczyły m.in.: transportu, konkurencyjności przedsiębiorstw, zasobów ludzkich, gospodarki rybackiej i rozwoju regionalnego.

⁴⁹ Institute of Agricultural Development in Central and Eastern Europe.: *The future of rural areas in the CEE new member states*, Halle 2004, s. 208, <http://www.iamo.de>, 29.07.2008 r.

⁵⁰ Narodowy Plan Rozwoju, Warszawa 2003, s. 63.

nictwo”), współfinansowany przez Europejski Fundusz Orientacji i Gwarancji Rolnej (EAGGF)⁵¹. NPR miał być spójny i komplementarny z podstawowymi założeniami polityk wspólnotowych, w tym ze WPR.

Zgodnie z NPR program SPO Rolnictwo miał służyć realizacji trzech celów: poprawie konkurencyjności oraz trwałemu i zrównoważonemu rozwojowi obszarów wiejskich, wspieraniu przemysłu przetwórczego w celu poprawy jego pozycji konkurencyjnej oraz wspieraniu wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich. Cele powyższe realizowano w ramach trzech priorytetów: „Wspieranie zmian i dostosowań w sektorze rolno-żywnościowym”, „Zrównoważony rozwój obszarów wiejskich” oraz „Pomoc techniczna”. Na priorytety z kolei składało się piętnaście szczegółowych działań. Łączne nakłady publicznych środków finansowych wynosiły 1784,15 mln euro, z czego 1192,69 mln euro stanowiły środki UE, a 591,46 mln euro krajowe środki publiczne⁵².

Priorytet pierwszy obejmuje problematykę działań restrukturyzacyjnych i modernizacyjnych w sektorze żywnościowym. Ich celem była poprawa jego konkurencyjności, dochodowości, jak również zapewnienie bezpieczeństwa żywności i wysokiej jakości produkcji. Konieczność przemian w sektorze rolnictwa i przetwórstwa wynikała z uwarunkowań wewnętrznych i zewnętrznych. Do tych pierwszych zaliczano niską efektywność i niedostatki w wyposażeniu technicznym sektora rolnego, do drugich natomiast potrzebę dostosowania się do reguł prawa europejskiego i warunków konkurencji na Jednolitym Rynku⁵³. Priorytet drugi wiązał się z działaniami na rzecz zapewnienia spójności społeczno-gospodarczej obszarów wiejskich z terenami miejskimi, przy zachowaniu środowiskowych i kulturowych właściwości tych pierwszych. W sytuacji procesów głębokiej restrukturyzacji rolnictwa niezbędne stało się tworzenie warunków i stymulowanie procesów podejmowania przez mieszkańców wsi pozarolniczej aktywności zawodowej⁵⁴. Stanowiąca priorytet trzeci Pomoc techniczna obejmowała system działań na rzecz usprawnienia procesów wdrażania, monitoringu i kontroli wsparcia. Było to szczególnie istotne ze względu na konieczność stworzenia odpowiedniego potencjału instytucjonalnego służącego wdrażaniu unijnej pomocy.

⁵¹ Narodowy Plan Rozwoju, Warszawa 2003, s. 76.

⁵² Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Uzupełnienie Sektorowego Programu Operacyjnego „Restrukturyzacja i modernizacja sektora żywnościowego oraz rozwój obszarów wiejskich, 2004-2006”, Załącznik do Rozporządzenia Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dn. 8 września 2004 r. (poz. 2117), s. 4-5.

⁵³ Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Sektorowy Program Operacyjny „Restrukturyzacja i modernizacja sektora żywnościowego oraz rozwój obszarów wiejskich 2004-2006”, Załącznik do Rozporządzenia Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dn. 3 września 2004 r. (poz. 2032), s. 74.

⁵⁴ Ibidem, s. 77.

Do wsparcia rozwoju wsi w ramach WPR przygotowany został na lata 2004-2006 Program Rozwoju Obszarów Wiejskich (PROW). Celem PROW, który z założenia miał być komplementarny z SPO Rolnictwo, był również wzrost konkurencyjności gospodarstw oraz zrównoważony rozwój obszarów wiejskich. W ramach PROW podjęto trzy grupy działań dla realizacji celu pierwszego i cztery dla realizacji celu drugiego. Pierwsza grupa obejmowała środki towarzyszące WPR, zdefiniowane w Rozporządzeniu Rady 1257/1999. W obrębie drugiej grupy znajdowały się instrumenty przejściowe, mające służyć rozwiązaniu podstawowych problemów sektorów rolnych państw przyjętych do UE w 2004 roku. Finansowanie Programu, obok środków krajowych, zapewniała Sekcja Orientacji EAGGF. Łączny wkład pieniędzy publicznych wynosił 3592 mln euro, z czego 2866 mln euro pochodziło z budżetu UE, natomiast z budżetu krajowego 726 mln. Na uzupełnienie płatności bezpośrednich oraz sfinansowanie działań programu SAPARD przeznaczono odpowiednio 682 mln i 140 mln euro⁵⁵.

Przystąpienie Polski do UE wiązało się z objęciem krajowego rolnictwa systemem dopłat bezpośrednich. Czynniki odróżniającymi reżymy dopłat w Polsce oraz w krajach UE-15 były wielkość płatności i system organizacyjny. Polscy rolnicy otrzymali bowiem dopłaty w ramach systemu jednolitej płatności obszarowej, w kwotach mniejszych niż rolnicy z państw „starej” UE. Po przesunięciu środków finansowych przeznaczonych na rozwój obszarów wiejskich, dopłaty w Polsce w latach 2004-2006 były odpowiednio 45, 40 i 35% mniejsze niż w krajach UE-15. Trzy lata działalności polskich rolników w ramach WPR wykazało dużą popularność tego instrumentu. W 2006 roku złożonych zostało 1 471,75 mln wniosków o przyznanie płatności bezpośrednich⁵⁶, co pozwala określić w przybliżeniu liczbę aktywnych gospodarstw rolnych⁵⁷.

Ważne oraz interesujące zagadnienie stanowi kwestia znaczenia planowanej reformy WPR dla polskiego rolnictwa i obszarów wiejskich. Będzie ona polegała m.in. na dalszej zamianie wsparcia cenowego na (w większości) nie związane z produkcją rolną płatności bezpośrednie, ujednoczeniu systemu płatności (single payment), uzależnieniu wypłacania środków finansowych od przestrzegania wymogów ochrony środowiska, jakości żywności i dobrostanu zwie-

⁵⁵ Bułkowska M.: *Stan realizacji Planu Rozwoju Obszarów Wiejskich 2004-2006*, [w:] *Wyniki realizacji PROW i SPO „Rolnictwo” w latach 2004-2006*, Program Wieloletni, Raport Nr 65, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2007, s. 9.

⁵⁶ Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa, *ARiMR – trzy lata po akcesji*, ARiMR, Warszawa 2007, s. 37.

⁵⁷ Chmieliński P.: *Regionalne zróżnicowanie w rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich w Polsce a efektywność wykorzystania środków wsparcia Wspólnej Polityki Rolnej*, Studia i Monografie, z. 138, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2006, s.70.

rząt (cross-compliance), rozwoju drugiego filara WPR. W obliczu wzrastających wyzwań zewnętrznych, takich jak: konieczność sprostania przez rolnictwo europejskie konkurencji rolnictwa państw rozwijających się (co może oznaczać w konsekwencji większą liberalizację handlu międzynarodowego produkcją rolniczą) oraz w sytuacji presji wewnętrznej niektórych krajów UE, mającą na celu ograniczenie wydatków ze wspólnotowego budżetu na rolnictwo⁵⁸, nie zmieniają się priorytety polskiego rolnictwa. W dalszym ciągu są to: utrzymanie wspólnotowego charakteru polityki rolnej na poziomie europejskim, zapewnienie jednolitych warunków konkurencji na europejskim rynku dla producentów żywności, przeznaczanie środków inwestycyjnych na wzrost jakości i wielkości produkcji, a także podniesienia konkurencyjności gospodarstw, uproszczenie instrumentów WPR, wspieranie wielofunkcyjnego i zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich⁵⁹. Otwartym pozostaje pytanie czy powyższe cele będzie można realizować w przyszłych okresach programowania.

Szacuje się, że w latach 2004-2007, w około 140 tys. gospodarstwach rolnych dokonano inwestycji modernizujących zasoby produkcyjne oraz dywersyfikujących źródła dochodów, wykorzystując na te cele środki pochodzące ze wsparcia publicznego, pochodzącego z budżetu UE, jak i budżetu krajowego. Dodatkowo ponad 1,5 mln rolników rocznie korzystało z dopłat bezpośrednich. Fakty te świadczą o stosunkowo dużym zainteresowaniu różnymi formami unijnej pomocy wśród polskich beneficjentów związanych z rolnictwem.

Warto zaznaczyć, iż SPO Rolnictwo i PROW są wdrażane zgodnie z regułą $n+2$, co oznacza, że część z inwestycji jest jeszcze realizowana, a ich ogólny wpływ na sektor rolniczy i poziom rozwoju obszarów wiejskich w Polsce będzie można podsumowywać nie wcześniej niż po 2009 roku⁶⁰.

Zarówno przemiany cywilizacyjne (społeczne), jakie miały miejsce w ostatnich latach na terenach wiejskich oraz zmieniające się zasady polityki rolnej, narastający wpływ czynników o charakterze rynkowym (między innymi możliwość pozyskiwania wyżej wymienionych środków finansowych) na procesy przemian w obrębie środowiska wiejskiego pokazują potrzebę rozpoznawania i analizowania procesów przeobrażeń zachodzących na terenach wiejskich.

⁵⁸ Grochowska R.: *Celowość zachowania płatności bezpośrednich w ramach Wspólnej Polityki Rolnej Unii Europejskiej*, S. Gburczyk [red.], *Wpływ Wspólnej Polityki Rolnej na rynki rolno-spożywcze*, Program Wieloletni, Raport Nr 84, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2007, s. 102.

⁵⁹ Wigier M.: *Development strategy of the Polish agri-food economy in the EU structures*, *Development strategy of the Polish agri-food economy in the EU structures*, [w:] A. Kowalski, M. Wigier (ed.) *The Polish agro-food economy after the four years of the EU membership*, Multi-Annual Programme, no 67.1, IAFE-NRI, Warsaw 2008, s. 18.

⁶⁰ Rowiński J.: *Impact of the EU funds on the development of agriculture and rural areas in the first years of the membership*, op. cit., p. 20.

5.2. Środki finansowe pozyskane przez rolników w latach 2004-2006

Ogółem w Polsce w latach 2004-2006 dla gospodarstw rolnych, realizujących wybrane programy wsparcia pozyskano środki finansowe na poziomie 33 690 240,6 tys. złotych, co oznacza, że średnio na jedno gospodarstwo przypadało 18,6 tysiąca złotych (Tabela 5.1). Jednocześnie w ramach wybranych programów wsparcia, polscy producenci pozyskali kwotę 4 220 513 tys. złotych na poprawę przetwórstwa i marketingu artykułów rolnych oraz przywracania potencjału produkcji leśnej zniszczonego naturalną katastrofą lub pożarem. Średnio na jeden powiat przypało 11 136 tys. złotych (Tabela 5.2).

Nie wszyscy prowadzący gospodarstwa rolne wykazali aktywność w pozyskiwaniu funduszy (Tabela 5.3). Relatywnie najwięcej rolników wystąpiło o przyznanie płatności do gruntów rolnych oraz o dopłaty z tytułu wsparcia działalności rolniczej na terenach o niekorzystnych warunkach gospodarowania (ONW). Zdecydowanie mniejsza była grupa kierowników gospodarstw rolnych, którzy wystąpili o przyznanie środków na dostosowanie gospodarstw rolnych do standardów UE. Na 1000 gospodarstw, ogółem było 40 takich jednostek, a w grupie gospodarstw, które posiadały zwierzęta, wskaźnik ten wynosił 60. Stosunkowo niewielka była także aktywność „młodych rolników”. Szacunkowo na 1000 uprawnionych gospodarstw zaledwie z 33 wpłynęły wnioski o dopłaty. Jeszcze niższa była aktywność rolników (mierzona liczbą złożonych wniosków, która przypadała na 1000 gospodarstw w Polsce w pozyskiwaniu środków finansowych w ramach pozostałych programów wsparcia).

W konsekwencji, na terenie kraju, największy odsetek stanowiły użytki rolne objęte dopłatami w ramach płatności bezpośrednich. Środki finansowe w ramach jednolitej płatności obszarowej pozyskano do 87,5% UR, a w ramach uzupełniającej płatności obszarowej do 77,6% UR. Relatywnie duże wsparcie finansowe (42,9% UR w kraju) polscy rolnicy pozyskali dla działalności rolniczej na niekorzystnych warunkach gospodarowania (Tabela 5.3).

Tabela 5.1. Kwoty wsparcia jakie pozyskano do gospodarstw rolnych ogółem w Polsce według wybranych programów (w latach 2004-2006)

l.p.	Wyszczególnienie	Kwota wsparcia
<i>w tysiącach złotych</i>		
1.	SAPARD	
	• Inwestycje w gospodarstwach rolnych	1 063 576
	• Rozwój i poprawa infrastruktury obszarów wiejskich	3 310 740
	• Zróżnicowanie działalności gospodarczej na obszarach wiejskich	572 862
2.	PLATNOŚCI DO GRUNTÓW ORNYCH	
	• Jednolita Płatność Obszarowa	10 186 684
	• Uzupełniająca Płatność Obszarowa: chmiel	6 391
	• Uzupełniająca Płatność Obszarowa: inne rośliny	10 924 088
3.	PROW:	
	• Wspieranie działalności rolniczej na niekorzystnych warunkach gospodarowania (ONW)	3 704 960
	• Dostosowanie gospodarstw rolnych do standardów UE: Schemat 1	2 507 920,2
	• Dostosowanie gospodarstw rolnych do standardów UE: Schemat 2	125 730,2
	• Wspieranie grup producentów rolnych	12 293,7
4.	SPO:	
	• Inwestycje w gospodarstwach rolnych	2 283,3
	• Ułatwianie startu młodym rolnikom	707 900
	• Różnicowanie działalności rolniczej i zbliżonej do rolnictwa w celu zapewnienia różnorodności działań lub alternatywnych źródeł dochodu	306 300
	• Rozwój i ulepszanie infrastruktury technicznej związanej z rolnictwem	165 371,6
5.	WSPARCIE RYNKÓW OWOCÓW I WARZYW:	
	• Wsparcie rynków owoców i warzyw świeżych	18 005,6
	• Wsparcie producentów dostarczających pomidory do przetwórstwa	75 135
RAZEM		33 690 240,6
Średnio na 1 gospodarstwo w ogółem w Polsce		18,6

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych ARiMR, Rocznika Statystycznego Rolnictwa i Obszarów Wiejskich 2007, GUS, Warszawa 2007.

Tabela 5.3. Aktywność gospodarstw rolnych ogółem w Polsce w pozyskiwaniu dostępnego wsparcia według wybranych programów (w latach 2004-2006)

l.p.	Wyszczególnienie	Wydane decyzje lub/i złożone wnioski	
		decyzje	wnioski
wskaźniki na 1000 gospodarstw rolnych			
1.	SAPARD	137	
2.	PLATNOŚCI DO GRUNTÓW ORNYCH		
	Jednolita Płatność Obszarowa	824	
	Uzupełniająca Płatność Obszarowa	805	
3.	PROW:		
	Renty strukturalne	29	32
	Wspieranie gospodarstw niskotowarowych		
	Nabór I (gospodarstwa rolne ogółem)	54	59
	(gospodarstwa w grupie 2-4 ESU)	362	393
	Nabór II (gospodarstwa rolne ogółem)	26	29
	(gospodarstwa w grupie 2-4 ESU)	176	194
	Wspieranie działalności rolniczej na niekorzystnych warunkach gospodarowania (ONW)	389	
	Zalesianie gruntów ornych	6	
	Dostosowanie gospodarstw rolnych do standardów UE:		
	Schemat 1 (gospodarstwa rolne ogółem)	39	40
	(gospodarstwa posiadające zwierzęta)	58	60
	Dostosowanie gospodarstw rolnych do standardów UE:		
	Schemat 2 (gospodarstwa rolne ogółem)	3	4
	(gospodarstwa posiadające zwierzęta)	5	6
	(gospodarstwa posiadające krowy)	9	11
4.	SPO:		
	Inwestycje w gospodarstwach rolnych		
	Nabór I	16	
	Nabór II	8	
	Ułatwianie startu młodym rolnikom		
	(gospodarstwa rolne ogółem)	8	11
	(gospodarstwa młodych rolników)	25	33
	Poprawa przetwórstwa i marketingu artykułów rolnych	0,6	0,9
	Różnicowanie działalności rolniczej i zbliżonej do rolnictwa w celu zapewnienia różnorodności działań lub alternatywnych źródeł dochodu	2	4
	Rozwój i ulepszanie infrastruktury technicznej związanej z rolnictwem	2	3

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych ARiMR, Rocznika Statystycznego Rolnictwa i Obszarów Wiejskich 2007, GUS, Warszawa 2007 oraz danych ankietowych IERiGŻ-PIB.

Tabela 5.4 Kwoty wsparcia jakie pozyskano ogółem w Polsce na poprawę przetwórstwa i marketingu artykułów rolnych oraz przywracania potencjału produkcji leśnej zniszczonego naturalną katastrofą lub pożarem według wybranych programów (w latach 2004-2006)

l.p.	Wyszczególnienie	Kwota wsparcia w tysiącach złotych
1.	SAPARD:	
	Poprawa przetwórstwa i marketingu artykułów rolnych i rybnych	2 251 413
2.	PROW:	
	Przywracanie potencjału produkcji leśnej zniszczonego naturalną katastrofą lub pożarem oraz wprowadzenie odpowiednich instrumentów zapobiegawczych	36 700
	SPO:	
	Poprawa przetwórstwa i marketingu artykułów rolnych	1 932 400
RAZEM		4 220 513
Średnio na 1 powiat ogółem w Polsce		11 136

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych ARiMR, Rocznika Statystycznego Rolnictwa i Obszarów Wiejskich 2007, GUS, Warszawa 2007, Rocznika Statystycznego Rzeczypospolitej Polskiej 2007, GUS Warszawa 2008.

Tabela 5.5. Odsetek użytków rolnych ogółem w Polsce objętych wsparciem finansowym według wybranych programów (w latach 2004-2006)

l.p.	Wyszczególnienie	odsetek użytków rolnych (w %)
1.	PŁATNOŚCI DO GRUNTÓW ORNYCH	
	• Jednolita Płatność Obszarowa	87,5
	• Uzupełniająca Płatność Obszarowa	77,6
2.	PROW:	
	• Renty strukturalne	3,0
	• Wspieranie działalności rolniczej na niekorzystnych warunkach gospodarowania (ONW)	42,9
	• Wspieranie przedsięwzięć rolno-środowiskowych i poprawy dobrostanu zwierząt	5,6
	• Zalesianie gruntów ornych	0,3

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych ARiMR, Rocznika Statystycznego Rolnictwa i Obszarów Wiejskich 2007, GUS, Warszawa 2007.

5.3. Regionalne zróżnicowanie aktywności rolników w korzystaniu ze środków WPR

W latach 2004-2006 dla gospodarstw rolnych **makroregionu środkowo-zachodniego** (województwa: kujawsko-pomorskie i wielkopolskie), które realizowały wybrane programy wsparcia pozyskano, środki finansowe na poziomie 7 058 470,2 tys. złotych, co oznacza że średnio na jedno gospodarstwo położone w tym makroregionie przypadało 33,8 tys. złotych. Nie wszyscy prowadzący gospodarstwa rolne znajdujące się na terenie tego makroregionu wykazali aktywność w pozyskiwaniu funduszy (Zestawienie III.1). Relatywnie najwięcej rolników wystąpiło o przyznanie płatności do gruntów rolnych oraz dopłat z tytułu wsparcia działalności rolniczej na niekorzystnych warunkach gospodarowania (ONW). Zdecydowanie mniej osób wystąpiło o przyznanie środków na dostosowanie gospodarstw rolnych do standardów UE. Na 1000 gospodarstw, ogółem w makroregionie były 136 takie jednostki (Schemat 1), a grupie gospodarstw, które posiadały zwierzęta, wskaźnik ten wynosił 189. Stosunkowo niewielka była także aktywność „młodych rolników”. Szacunkowo na 1000 uprawnionych gospodarstw zaledwie 56 złożyło aplikacje. Także niska była aktywność rolników (mierzona liczbą złożonych wniosków, która przypadała na 1000 gospodarstw w makroregionie), w pozyskiwaniu środków finansowych w ramach pozostałych programów wsparcia. W konsekwencji największy odsetek użytkowników rolnych makroregionu objęły dopłaty w ramach płatności bezpośrednich oraz wsparcia działalności rolniczej na niekorzystnych warunkach gospodarowania.

W latach 2004-2006 w **makroregionie środkowowschodnim** (województwa: mazowieckie, lubelskie, łódzkie i podlaskie), w ramach realizacji wybranych programów wsparcia pozyskano kwotę w wysokości 12 408 919,9 tys. złotych, co średnio w odniesieniu do jednego gospodarstwa rolnego wynosiło 16,6 tys. złotych. Relatywnie najwięcej kierujących gospodarstwami rolnymi wystąpiło o przyznanie płatności do gruntów rolnych oraz dopłat z tytułu wsparcia działalności rolniczej na niekorzystnych warunkach gospodarowania (ONW). Zdecydowanie mniejszą zbiorowość tworzyły jednostki, w których wystąpiono o przyznanie środków na dostosowanie gospodarstw rolnych do standardów UE. Na 1000 gospodarstw, ogółem w makroregionie było 39 takich przypadków (Schemat 1), a grupie gospodarstw, które posiadały zwierzęta, wskaźnik ten wynosił 62. Stosunkowo niewielka była także aktywność grupy tzw. „młodych rolników”. Szacunkowo na 1000 uprawnionych kierowników gospodarstw zaledwie 35 złożyło aplikacje. Także niska była aktywność rolników (mierzona liczbą złożonych wniosków, która przypadała na 1000 gospodarstw w makroregionie), w pozyskiwaniu środków finansowych w ramach pozostałych programów wsparcia. W konsekwencji w makroregionie środkowowschodnim stosunkowo największym wsparciem były dopłaty w ramach płatności bezpośrednich oraz z tytułu działalności rolniczej na terenach o niekorzystnych warunkach gospodarowania.

W latach 2004-2006 dla gospodarstw rolnych **makroregionu południowo-wschodniego** (województwa: małopolskie, podkarpackie, śląskie i świętokrzyskie), które korzystały z wybranych programów wsparcia pozyskano, środki finansowe na poziomie 5 003 502,6 tys. złotych, co oznacza że średnio na jedno gospodarstwo położone w tym makroregionie przypadało 8,7 tysiąca złotych). Był to najniższy wskaźnik w kraju, prawie dwukrotnie niższy niż w makroregionie środkowowschodnim i blisko pięciokrotnie niższy niż w makroregionie północnym. Na terenie tego makroregionu, nie wszyscy prowadzący gospodarstwa rolne wykazali aktywność w pozyskiwaniu funduszy. Stosunkowo najczęściej aplikacje złożono o przyznanie płatności do gruntów rolnych oraz dopłat z tytułu wsparcia działalności rolniczej prowadzonej na terenach o niekorzystnych warunkach gospodarowania (ONW). Jednak w tym makroregionie aktywność rolników mierzona ilością złożonych wniosków na 1000 gospodarstw była najniższa w kraju. Zdecydowanie mniej kierowników gospodarstw rolnych wystąpiło o przyznanie środków na dostosowanie gospodarstw rolnych do standardów UE. Na 1000 gospodarstw, położonych na tym terenie było zaledwie 6 takich jednostek (Schemat 1). Wskaźnik ten był na relatywnie niskim poziomie także w grupie gospodarstw, które posiadały zwierzęta (wynosił 9 jednostek). Stosunkowo niewielka była również aktywność „młodych rolników” w pozyskiwaniu funduszy. Szacunkowo na 1000 uprawnionych gospodarstw zaledwie 15 złożyło aplikacje. Jeszcze na niższym poziomie kształtowało się zainteresowanie rolników, w pozyskiwaniu środków finansowych w ramach pozostałych programów wsparcia. Były to jednocześnie najniższe wskaźniki w kraju. Podobnie jak i na pozostałych terenach większość użytków rolnych makroregionu zostało objętych dopłatami w ramach płatności bezpośrednich oraz wsparciem działalności rolniczej na terenach o niekorzystnych warunkach gospodarowania.

Ogółem w latach 2004-2006 dla gospodarstw rolnych **makroregionu południowo-zachodniego** (tj. w województwach: dolnośląskim, lubuskim i opolskim), realizujących wybrane programy wsparcia pozyskano, środki finansowe na poziomie 3 820 176,5 tys. złotych, co oznacza, że średnio na jedno gospodarstwo położone w tym makroregionie przypadało 26,6 tysiąca złotych. Podobnie jak i w skali całego kraju nie wszyscy prowadzący gospodarstwa rolne wykazali aktywność w pozyskiwaniu funduszy. Analogicznie jak i w innych makroregionach kraju relatywnie najczęściej rolników wystąpiło o przyznanie płatności do gruntów rolnych oraz o dopłaty z tytułu wsparcia działalności rolniczej na terenach o niekorzystnych warunkach gospodarowania (ONW). Zdecydowanie mniejsza grupa wystąpiła o przyznanie środków na dostosowanie gospodarstw rolnych do standardów UE. W opisywanym makroregionie na 1000 gospodarstw, było 13 takich jednostek (Schemat 1), a w grupie gospodarstw, które posiadały zwierzęta, wskaźnik ten wynosił 21. Stosunkowo niewielka była także aktywność „młodych rolników”. Szacunkowo na 1000 uprawnionych gospodarstw zaledwie z 35 wpłynęły wnioski

o dopłaty. Jeszcze niższa była aktywność rolników (mierzona liczbą złożonych wniosków, która przypadała na 1000 gospodarstw w makroregionie) w pozyskiwaniu środków finansowych w ramach pozostałych programów wsparcia. W konsekwencji, analogicznie jak na terenie całego kraju, największy odsetek użytkowników rolnych obejmowały dopłaty w ramach płatności bezpośrednich oraz wsparcie działalności rolniczej na terenach o niekorzystnych warunkach gospodarowania.

Ogółem w latach 2004-2006 dla gospodarstw rolnych **makroregionu północnego** (województwa: pomorskie, zachodnio-pomorskie i warmińsko-mazurskie), które realizowały wybrane programy wsparcia pozyskano, środki finansowe na poziomie 5 399 171,4 tys. złotych, co oznacza że średnio na jedno gospodarstwo położone w tym makroregionie przypadało 41,1 tysiąca złotych. Był to najwyższy wskaźnik w kraju (blisko pięciokrotnie wyższy niż w makroregionie południowo-wschodnim oraz ponad dwukrotnie wyższy niż na terenie makroregionu środkowowschodniego). Na terenie tego makroregionu, nie wszyscy kierujący gospodarstwami rolnymi złożyli wnioski o pozyskanie dostępnych środków finansowych. Podobnie jak w skali całego kraju, najwięcej rolników wystąpiło o przyznanie płatności do gruntów rolnych oraz o dopłaty z tytułu wsparcia działalności rolniczej na niekorzystnych warunkach gospodarowania (ONW). Zdecydowanie mniej rolników wystąpiło o przyznanie środków na dostosowanie gospodarstw rolnych do standardów UE. Na 1000 gospodarstw, ogółem w makroregionie było 78 takich jednostek (Schemat 1), a w grupie gospodarstw, które posiadały zwierzęta, wskaźnik ten wynosił 113. Stosunkowo niewielka była także aktywność „młodych rolników”. Szacunkowo na 1000 uprawnionych gospodarstw zaledwie 51 złożyło aplikacje. Podobnie niska była aktywność rolników, w pozyskiwaniu środków finansowych w ramach pozostałych programów wsparcia.

5.4. Klasyfikacja gospodarstw według najmniejszego i największego poziomu wsparcia

Na podstawie analizy zgromadzonego materiału dokonano pogrupowania beneficjentów (w tym gospodarstw rolnych), którzy uzyskali relatywnie najwyższy bądź najniższy poziom wsparcia podczas realizacji wybranych programów wspomagających rozwój rolnictwa i obszarów wiejskich w związku z integracją Polski z UE. Przy klasyfikacji uwzględniono ilość złożonych wniosków, ilość podpisanych umów oraz otrzymaną kwotę wsparcia. Pozwala to na określenie typów projektów, wskazanie tych które cechowały się najwyższym, jak i najniższym zainteresowaniem rolników, a także określenie cech demograficznych osób, które były najbardziej aktywne w korzystaniu z możliwości jakie stwarza WPR (Tabela 7.5).

Tabela 7.5. Poziom wsparcia jakie pozyskali beneficjenci (w tym gospodarstwa rolne) w Polsce według wybranych programów (w latach 2004-2006)

Najwyższy poziom wsparcia		Najniższy poziom wsparcia	
1.	SAPARD		
<ul style="list-style-type: none"> Poprawa przetwórstwa i marketingu artykułów rolnych i rybnych (Działanie 1) 			
<p>Projekty dotyczące restrukturyzacji przetwórstwa i poprawa marketingu artykułów pochodzenia zwierzęcego.</p> <p>Sektor mięsny i sektor mleczarski. Umowy na kwotę mniejszą niż 500 tys. zł - 41% oraz w przedziale 1-5 mln zł - 33% .</p> <p>Najwyższą kwotę płatności ogółem pozyskali beneficjenci w makroregionie środkowowschodnim (888,8 mln zł)</p>		<p>Projekty dotyczące restrukturyzacji przetwórstwa i poprawa marketingu owoców i warzyw.</p> <p>Sektor rybny. Umowy na kwotę od 5 do 10 mln zł. – 4% umów.</p> <p>Najniższą kwotę płatności ogółem pozyskali beneficjenci w makroregionie południowo-zachodnim (115 mln zł)</p>	
<ul style="list-style-type: none"> Inwestycje w gospodarstwach rolnych (Działanie 2) 			
<p>Gospodarstwa kierowane przez osoby o wysokim poziomie kwalifikacji zawodowych – wykształcenie wyższe lub średnie rolnicze</p> <p>Kierownicy gospodarstw w wieku: 40-50 lat - 44% i 30-40 lat-31%.</p> <p>Gospodarstwa relatywnie duże obszarowo: 10-30 ha -42%, ponad 30 ha 29%.</p> <p>Relatywnie wysoki poziom rocznego dochodu rolniczego brutto z gospodarstwa – powyżej 50 tysięcy – ponad połowa gospodarstw .</p> <p>Najwyższą kwotę płatności ogółem pozyskali rolnicy w makroregionie środkowowschodnim (483,6 mln zł).</p>		<p>Gospodarstwa kierowane przez osoby z wykształceniem podstawowym lub zasadniczym nierolniczym.</p> <p>Kierownicy gospodarstw w wieku do 30 lat oraz grupa rolników w wieku 50-55 lat.</p> <p>Gospodarstwa o powierzchni do 2ha-2% oraz 2-5 ha – 5%.</p> <p>Gospodarstwa z rocznym poziomem dochodu rolniczego brutto z gospodarstwa: do 15 tysięcy i 15-25 tysięcy.</p> <p>Najniższą kwotę płatności ogółem pozyskali rolnicy w makroregionie południowo-zachodnim (46,7 mln zł).</p>	
<p>Schemat 2.1. Restrukturyzacja produkcji mleka</p>			
<p>Gospodarstwa rolne o dochodzie rolniczym brutto 25-50 tys. zł -34% oraz 50-100 tys. zł - 32% beneficjentów</p>		<p>Gospodarstwa rolne o dochodzie rolniczym brutto do 15 tys. zł – 8% beneficjentów</p>	
<p>Schemat 2.2. Modernizacja gospodarstw specjalizujących się w produkcji zwierząt rzeźnych</p>			
<p>Gospodarstwa rolne o dochodzie rolniczym brutto 50-100 tys. zł.- 41% beneficjentów</p>		<p>Gospodarstwa rolne o dochodzie rolniczym brutto do 15 tys. zł -5% beneficjentów oraz w grupie dochodowej 15-25 tys. zł – 5% beneficjentów.</p>	

Schemat 2.3 Zwiększenie różnorodności produkcji gospodarstw rolnych	
Gospodarstwa rolne o dochodzie rolniczym brutto 50-100 tys. zł – 32 % beneficjentów. Przedsięwzięcia dotyczące produkcji ogrodniczej, a także innej produkcji roślinnej.	Gospodarstwa rolne o dochodzie rolniczym brutto od 15 do 25 tys. zł – niespełna 9 % beneficjentów oraz w grupie dochodowej do 15 tys. zł – 9% beneficjentów. Przedsięwzięcia dotyczące pierwszego przetwórstwa produktów rolnych w gospodarstwie.
• Rozwój i poprawa infrastruktury obszarów wiejskich (Działanie 3)	
Grupa gmin o wskaźniku G powyżej 350 zł/M - ponad dwie trzecie beneficjentów. Gminy o najwyższym poziomie bezrobocia (stopa bezrobocia 20%) – ponad połowa umów. Projekty schematu <i>Drogi gminne i powiatowe na obszarach wiejskich</i> oraz projekty schematu <i>Odprowadzanie i oczyszczanie ścieków komunalnych</i> . Najwyższą kwotę płatności ogółem pozyskali beneficjenci w makroregionie południowo-wschodnim (1 131 mln zł).	Grupa gmin o wskaźniku G do 250 zł/M – 5% beneficjentów. Gminy o najniższym poziomie bezrobocia (stopa bezrobocia do 10% – blisko 3% zrealizowanych umów). Projekty schematu <i>Zaopatrzenie w energię</i> oraz schematu <i>Gospodarka odpadami stałymi</i> . Najniższą kwotę płatności ogółem pozyskali beneficjenci w makroregionie południowo-zachodnim (337 mln zł).
Schemat 3.1: Zaopatrzenie gospodarstw wiejskich w wodę wraz z uzdatnianiem	
Najwięcej umów podpisano w gminach o stopniu zwodociągowania poniżej 40% – ponad jedna trzecia umów.	Najmniej umów wpłynęło z terenów gmin, które charakteryzowały się stopniem zwodociągowania na poziomie 40-60 % – ponad jedna dziesiąta umów.
Schemat 3.2: Odprowadzanie i oczyszczanie ścieków komunalnych	
Gminy o stopniu zwodociągowania 90% i więcej – 41% umów.	Gminy o stopniu zwodociągowania poniżej 40% - niespełna 5% umów.
• Zróżnicowanie działalności gospodarczej na obszarach wiejskich (Działanie 4)	
Umowy w <i>schemacie Tworzenie miejsc pracy na obszarach wiejskich</i> – 54% umów Przedsięwzięcia w gminach o wskaźniku G powyżej 350 zł/M – 79% umów. Gminy o najwyższym poziomie bezrobocia (stopa bezrobocia 20% i więcej) – prawie połowa umów.	Umowy w <i>schemacie Publiczna infrastruktura turystyczna na obszarach wiejskich</i> – 9% umów. Przedsięwzięcia w gminach o wskaźniku G do 250 zł/M – 3% umów. Gminy o najniższym poziomie bezrobocia (stopa bezrobocia do 10%) – niespełna 4% umów.

Najwyższą kwotę płatności ogółem pozyskali beneficjenci w makroregionie południowo-wschodnim (208 mln zł).	Najniższą kwotę płatności ogółem pozyskali beneficjenci w makroregionie południowo-zachodnim (48 mln zł).
Schemat 4.1: Tworzenie źródeł dodatkowego dochodu w gospodarstwach rolnych	
Beneficjenci w wieku do 50 lat- ponad 82% przedsiębiorców. Gospodarstwa rolne, w których na osobę w nim pracującą przypadało więcej niż 15 ha UR.	x x
Projekty z planowanym rocznym dochodem po realizacji przedsięwzięcia w przedziale 5-15 tys. zł jedna trzecia beneficjentów.	Projekty z planowanym rocznym dochodem po realizacji przedsięwzięcia 100 tys. zł. i więcej - 4% projektów oraz projekty do 5 tys. zł. planowanego rocznego dochodu – niespełna 8%.
Przedsięwzięcia w zakresie: usługi turystyczne i agroturystyczne – 69% projektów.	Przedsięwzięcia w zakresie drobnej wytwórczości – 5% umów.
Schemat 4.2: Tworzenie miejsc pracy na obszarach wiejskich	
Przedsięwzięcia w zakresie drobnej wytwórczości - 46% umów oraz usługi transportowe 20% projektów. Wnioskodawcy zatrudniający przed złożeniem wniosku więcej niż 5 osób – 62% umów w tym 26% więcej niż 10 osób.	Przedsięwzięcia w zakresie usług dla gospodarstw – 6% projektów.
Schemat 4.3: Publiczna infrastruktura turystyczna na obszarach wiejskich	
Przedsięwzięcia realizowane przez gminy - 83%. W tym w tych, w których występowało mniej niż 500 miejsc noclegowych – 3/4 gmin 92% tych gmin uznanych za atrakcyjne turystycznie. Projekty dotyczące budowy lub remontu oraz modernizacji infrastruktury turystycznej.	Przedsięwzięcia realizowane przez izby gospodarcze i fundacje – 4%. Projekty dotyczące drobnej wytwórczości.
Pomoc techniczna (Działanie 7)	
Projekty dotyczące informowania i promocji Programu SAPARD – 84% środków finansowych.	Inne projekty.
2.	PLATNOŚCI DO GRUNTÓW ORNYCH
• Jednolita Płatność Obszarowa	
Najwyższą kwotę płatności ogółem pozyskali beneficjenci w makroregionie środkowowschodnim (3 644 mln zł).	Najniższą kwotę płatności ogółem pozyskały gospodarstwa rolne w makroregionie południowo-wschodnim (1 324 mln zł).

<p>Najwyższy odsetek wniosków złożyli kierujący gospodarstwami rolnymi w makroregionie środkowozachodnim (87%).</p> <p>Najwyższy odsetek użytków rolnych objęto płatnościami w makroregionie środkowozachodnim (98% UR).</p>	<p>Najniższy odsetek wniosków złożyli kierujący gospodarstwami rolnymi w makroregionie południowo-wschodnim (78%).</p> <p>Najniższy odsetek użytków rolnych objęto płatnościami w makroregionie południowo-wschodnim (74% UR).</p>
<p>• Uzupełniająca Płatność Obszarowa: chmiel</p>	
<p>Najwyższą kwotę płatności ogółem pozyskały gospodarstwa rolne w makroregionie środkowowschodnim (5,3 mln zł).</p>	<p>Najniższą kwotę płatności ogółem pozyskały gospodarstwa rolne w makroregionie północnym (22 tys. zł).</p>
<p>• Uzupełniająca Płatność Obszarowa: inne rośliny</p>	
<p>Najwyższą kwotę płatności ogółem pozyskały gospodarstwa rolne w makroregionie środkowowschodnim (3 954,5 mln zł).</p> <p>Najwyższy odsetek wniosków złożyli kierujący gospodarstwami rolnymi w makroregionie środkowozachodnim (85%).</p> <p>Najwyższy odsetek użytków rolnych objęto płatnościami w makroregionie środkowozachodnim (88% UR).</p>	<p>Najniższą kwotę płatności ogółem pozyskały gospodarstwa rolne w makroregionie południowo-zachodnim (1 402,3 mln zł).</p> <p>Najniższy odsetek wniosków złożyli kierujący gospodarstwami rolnymi w makroregionie południowo-wschodnim (76%).</p> <p>Najniższy odsetek użytków rolnych objęto płatnościami w makroregionie południowo-wschodnim (63% UR).</p>
<p>Płatności do upraw wierzby i róży bezkolcowej 2005</p>	
<p>Najwyższą kwotę tej płatności ogółem w 2005 roku, pozyskały gospodarstwa rolne w makroregionie środkowowschodnim (218 tys. zł), a w roku 2006 w makroregionie środkowozachodnim (389 tys. zł).</p> <p>Najwięcej wniosków ogółem złożyli kierujący gospodarstwami rolnymi w makroregionie południowo-zachodnim – w kolejnych latach odpowiednio 132 i 153 wnioski.</p> <p>Ale średnio na jeden pozytywnie rozpatrzony wniosek kwota płatności była najwyższa w makroregionie środkowozachodnim (prawie 5,9 tys. złotych w roku 2005 oraz 5,6 tys. w roku 2006), gdyż były to wnioski o największej powierzchni dopłat (27 ha i 20,5 ha średnio na jeden złożony wniosek w kolejnych latach).</p>	<p>Najniższą kwotę tej płatności ogółem pozyskały gospodarstwa rolne w makroregionie południowo-wschodnim (98 tys. zł w roku 2005 oraz 227 tys. zł w roku 2006).</p> <p>Najmniej wniosków ogółem złożyli kierujący gospodarstwami rolnymi w makroregionie środkowozachodnim (77 i 72 w kolejnych latach).</p> <p>Ale średnio na jeden pozytywnie rozpatrzony wniosek kwota płatności była najniższa w makroregionie południowo-wschodnim (2,3 tys i 2,1 tys. złotych), gdyż były to wnioski o najmniejszej powierzchni dopłat (średnio w makroregionie w latach 2005 i 2006 przypadają odpowiednio 11 ha i 8,3 ha UR).</p>

Ogółem dopłatami w latach 2005 i 2006 objęto największy obszar UR w makroregionie środkowowschodnim (odpowiednio 1081 ha oraz 1364 ha UR).	Ogółem dopłatami objęto najmniejszy obszar UR w makroregionie południowo-wschodnim (464 ha UR w roku 2005 oraz 892 w roku 2006).
Płatności do upraw roślin energetycznych 2007	
Najwięcej wniosków ogółem złożyli kierujący gospodarstwami rolnymi w makroregionie środkowowschodnim (prawie 2,5 tys.)	Najmniej wniosków ogółem złożyli kierujący gospodarstwami rolnymi w makroregionie południowo-wschodnim (nieco ponad 1,6 tys.).
Oddzielna płatność z tytułu cukru 2006	
Najwyższą kwotę z tytułu tej płatności ogółem pozyskały gospodarstwa rolne w makroregionie środkowozachodnim (143, 2 mln zł). Najwięcej wniosków ogółem złożyli kierujący gospodarstwami rolnymi w makroregionie środkowowschodnim (prawie 26 tys.). Średnio na jeden złożony wniosek kwota płatności była najwyższa w makroregionie północnym (prawie 16 tys. złotych).	Najniższą kwotę tej płatności ogółem pozyskały gospodarstwa rolne w makroregionie południowo-wschodnim (28,2 mln zł). Najmniej wniosków ogółem złożyli kierujący gospodarstwami rolnymi w makroregionie północnym (prawie 26 tys.). Średnio na jeden złożony wniosek kwota płatności była najniższa w makroregionie środkowowschodnim (prawie 4,4 tys. złotych).
3.	PROW:
• Renty strukturalne	
Najwięcej wniosków (na 1000 gospodarstw w makroregionie) złożyli kierujący gospodarstwami rolnymi w makroregionie środkowozachodnim (47). Najwyższy odsetek użytków rolnych objęto działaniem w makroregionie środkowowschodnim (3,8% UR). Wnioski złożone przez mężczyzn (ponad 75% wniosków)	Najmniej wniosków (na 1000 gospodarstw w makroregionie) złożyli kierujący gospodarstwami rolnymi w makroregionie południowo-wschodnim (18). Najniższy odsetek użytków rolnych objęto działaniem w makroregionie południowo-wschodnim (1,9% UR). Wnioski złożone przez kobiety (25% wniosków).
• Wspieranie gospodarstw niskotowarowych	
Projekty, które miały na celu zakup maszyn rolniczych lub zakup zwierząt gospodarskich.	x
• Wspieranie działalności rolniczej na niekorzystnych warunkach gospodarowania (ONW)	
Gospodarstwa położone na terenach górskich 72%.	Gospodarstwa na terenach nizinnych I oraz gospodarstwa ze specyficznymi utrudnieniami.

<p>Najwyższą kwotę płatności ogółem pozyskały gospodarstwa rolne w makroregionie środkowowschodnim (1 707,3 mln zł).</p> <p>Najwyższy odsetek wniosków złożyli kierujący gospodarstwami rolnymi w makroregionie północnym (51%).</p> <p>Najwyższy odsetek użytkowników rolnych objęto dopłatami w makroregionie środkowowschodnim (49% UR).</p>	<p>Najniższą kwotę płatności ogółem pozyskały gospodarstwa rolne w makroregionie południowo-zachodnim (278,2 mln zł).</p> <p>Najniższy odsetek wniosków złożyli kierujący gospodarstwami rolnymi w makroregionie południowo-wschodnim (28%).</p> <p>Najniższy odsetek użytkowników rolnych objęto dopłatami w makroregionie południowo-wschodnim (25% UR).</p>
<p>• Wspieranie przedsięwzięć rolno-środowiskowych i poprawy dobrostanu zwierząt</p>	
<p>Gospodarstwa realizujące pakiet <i>Ochrona gleb i wód</i>. Ogółem ten pakiet skupił największą powierzchnię – ponad 60% całego arealu programu rolno-środowiskowego. Drugim pakietem było <i>Rolnictwo ekologiczne</i> – pakiet realizowano na 23% powierzchni UR zgłoszonych do płatności.</p> <p>Ponad 98% producentów rolnych posiadających zwierzęta ras określonych w pakiecie <i>Zachowanie lokalnych ras zwierząt gospodarskich</i> wystąpiło o wsparcie.</p> <p>Najwyższy odsetek użytkowników rolnych objęto dopłatami w makroregionie północnym (9,5% UR).</p>	<p>Gospodarstwa realizujące pakiet <i>tworzenie stref buforowych</i> oraz pakiet <i>rolnictwo zrównoważone</i>.</p> <p>Najniższy odsetek użytkowników rolnych objęto dopłatami w makroregionie środkowowschodnim (3,4% UR).</p>
<p>• Zalesianie gruntów ornych</p>	
<p>Gospodarstwa rolne deklarujące zalesienie powierzchni do 10 ha – 93% wniosków.</p> <p>Gospodarstwa o dochodzie rolniczym co najmniej 20% z działalności rolniczej.</p> <p>Grunty orne VI i V klasy bonitacyjnej – 64% deklarowanej powierzchni.</p> <p>Tereny o korzystnej konfiguracji terenu.</p> <p>Najwięcej wniosków (w odniesieniu do 1000 gospodarstw w makroregionie) złożyli kierują-</p>	<p>Gospodarstwa rolne deklarujące zalesienie powierzchni większej niż 20 ha – 2% wniosków.</p> <p>Gospodarstwa o dochodzie rolniczym mniej 20% z działalności rolniczej (10% zalesionej powierzchni ubiegających się o ten rodzaj wsparcia).</p> <p>Grunty orne I, II, IIIa klasy bonitacyjnej – oraz klasy VIz – (odpowiednio 1% i 2% dofinansowywanej powierzchni).</p> <p>Gospodarstwa zalesione gatunkami liściastymi na stokach o nachyleniu powyżej 12 stopni.</p> <p>Najmniej wniosków (w odniesieniu do 1000 gospodarstw w makroregionie)</p>

<p>cy gospodarstwami rolnymi w makroregionie północnym (15).</p> <p>Najwyższy odsetek użytków rolnych objęto dopłatami w makroregionie północnym (0,4% UR)</p>	<p>złożyli kierujący gospodarstwami rolnymi w makroregionie środkowowschodnim i południowo-wschodnim (po 5).</p> <p>Najniższy odsetek użytków rolnych objęto dopłatami w makroregionach: środkowo-zachodnim, południowo-wschodnim oraz południowo-zachodnim (po 0,2% UR).</p>
<p>• Dostosowanie gospodarstw rolnych do standardów UE</p>	
<p>Schemat 1</p>	
<p>Najwyższą kwotę płatności ogółem pozyskały: gospodarstwa rolne w makroregionie środkowozachodnim (1 042,8 mln zł).</p> <p>Najwięcej wniosków (w odniesieniu do 1000 gospodarstw w makroregionie) złożyli kierujący gospodarstwami rolnymi w makroregionie środkowozachodnim (136).</p>	<p>Najniższą kwotę płatności ogółem pozyskały gospodarstwa rolne w makroregionie południowo-zachodnim (72,3 mln zł).</p> <p>Najmniej wniosków (w odniesieniu do 1000 gospodarstw w makroregionie) złożyli kierujący gospodarstwami rolnymi w makroregionie południowo-wschodnim (6).</p>
<p>Schemat 2</p>	
<p>Najwyższą kwotę płatności ogółem pozyskały: gospodarstwa rolne w makroregionie południowo-wschodnim (22 291 mln zł).</p> <p>Najwięcej wniosków (w odniesieniu do 1000 gospodarstw ogółem oraz posiadających krowy w makroregionie) złożyli kierujący gospodarstwami rolnymi w makroregionie środkowowschodnim (odpowiednio 6 i 16 wniosków).</p>	<p>Najniższą kwotę płatności ogółem pozyskały gospodarstwa rolne w makroregionie południowo-zachodnim (2,2 mln zł).</p> <p>Najmniej wniosków (w odniesieniu do 1000 gospodarstw ogółem oraz gospodarstw posiadających krowy w makroregionie) złożyli kierujący gospodarstwami rolnymi w makroregionie południowo-zachodnim (odpowiednio 1 i 6 wniosków).</p>
<p>• Wspieranie grup producentów rolnych</p>	
<p>Najwyższą kwotę płatności ogółem pozyskali beneficjenci w makroregionie środkowozachodnim (6,4 mln zł).</p>	<p>Najniższą kwotę płatności ogółem pozyskali beneficjenci w makroregionie środkowowschodnim (0,6 mln zł).</p>
<p>4.</p>	<p>SPO:</p>
<p>• Inwestycje w gospodarstwach rolnych (Działanie 1.1)</p>	
<p>Kierownicy gospodarstw korzystający już wcześniej z programu SAPARD (ok. 20%).</p> <p>Kierownicy gospodarstw posiadający relatywnie wysoki poziom wykształcenia rolniczego (40% wyższe lub średnie rolnicze), prawie 20% wyższe lub średnie nierolnicze i wymagany staż w pracy w gospodarstwie rolnym.</p>	<p>Gospodarstwa nie spełniające standardów poziomu żywotności ekonomicznej.</p> <p>Kierownicy gospodarstw posiadający relatywnie niski poziom wykształcenia.</p>

<p>Projekty mające na celu poprawę organizacji produkcji rolniczej w gospodarstwie.</p> <p>Beneficjenci, którzy zamierzali przeznaczyć uzyskane środki finansowe na zakup wyposażenia i sprzętu ruchomego.</p> <p>Dodatkowa 5% premia dla kierowników spełniających kryteria młodego rolnika.</p> <p>Gospodarstwa już spełniające standardy dotyczące: higieny produkcji (94% gospodarstw), dobrostanu zwierząt (83% gospodarstw), ochrony środowiska (71%).</p> <p>Gospodarstwa na poziomie żywotności ekonomicznej 16 ESU i więcej; relatywnie duża grupa beneficjentów posiadające gospodarstw powyżej 100 ESU.</p> <p>Gospodarstwa o rocznym poziomie produkcji towarowej brutto przekraczającym 100 tys. zł (55% gospodarstw) oraz grupa gospodarstw o dochodzie 50-100 tys. (25% gospodarstw).</p> <p>Gospodarstwa z głównym kierunkiem produkcji: chów bydła mlecznego oraz uprawa zbóż.</p> <p>Gospodarstwa prowadzone przez osoby prawne.</p> <p>Najwyższą kwotę płatności ogółem pozyskały gospodarstwa rolne w makroregionie środkowowschodnim (929 tys. zł).</p> <p>Najwięcej wniosków (w odniesieniu do 1000 gospodarstw w makroregionie) złożyli kierujący gospodarstwami rolnymi w makroregionie środkowozachodnim (łącznie w dwóch naborach 44 wnioski).</p>	<p>Projekty mające na celu redukcję kosztów produkcji rolniczej.</p> <p>Beneficjenci, którzy zamierzali przeznaczyć uzyskane środki finansowe na zakładanie plantacji wieloletnich.</p> <p>Gospodarstwa na najniższym określonym na 4 ESU poziomie żywotności ekonomicznej.</p> <p>Gospodarstwa o rocznym poziomie produkcji towarowej brutto niższym niż 5 tys zł – (3 % beneficjentów) oraz grupa dochodowa 5-25 tys. zł - (5% beneficjentów).</p> <p>Gospodarstwa z głównym kierunkiem produkcji: bydło mięsne, drób, ogrodnictwo</p> <p>Gospodarstwa prowadzone przez osoby fizyczne.</p> <p>Najniższą kwotę płatności ogółem pozyskały gospodarstwa rolne w makroregionie południowo-zachodnim (202 tys. zł).</p> <p>Najmniej wniosków (w odniesieniu do 1000 gospodarstw w makroregionie) złożyli kierujący gospodarstwami rolnymi w makroregionie południowo-wschodnim (łącznie w dwóch naborach 11 wniosków).</p>
<p>• Ułatwianie startu młodym rolnikom (Działanie 1.2)</p>	
<p>Gospodarstwa kierowane głównie przez mężczyzn ponad (75% beneficjentów).</p> <p>Kierownicy w wieku mniej niż 25 lat (ponad</p>	<p>Gospodarstwa kierowane przez kobiety (25% beneficjentów).</p> <p>Kierownicy w wieku 35-40 lat.</p>

<p>połowa beneficjentów) i 25-30 lat -30% beneficjentów.</p> <p>Kierownicy z wykształceniem wyższym lub średnim rolniczym 76% beneficjentów.</p> <p>Gospodarstwa równolegle korzystające ze wsparcia z Działania 1.1. (Inwestycje w gospodarstwach rolnych) już w momencie składania wniosku spełniające standardy w zakresie higieny produkcji blisko 60% g, ochrony środowiska ponad 50%.</p> <p>Gospodarstwa uprawiające zboża, hodujące trzodę chlewną i bydło mleczne.</p> <p>Najwyższą kwotę płatności ogółem pozyskały gospodarstwa rolne w makroregionie środkowowschodnim (318 mln zł).</p> <p>Najwięcej wniosków (w odniesieniu do 1000 gospodarstw ogółem oraz grupy kierowanej przez osoby do 40 roku życia, w makroregionie) złożyli kierujący gospodarstwami rolnymi w makroregionie środkowozachodnim (odpowiednio 20 i 56 wniosków).</p>	<p>Kierownicy z relatywnie niskim poziomem wykształcenia (podstawowe lub zasadnicze zawodowe i staż pracy w gospodarstwie rolnym (7% wniosków).</p> <p>Gospodarstwa hodujące drób i inne zwierzęta (tj. poza trzodą chlewną i bydłem mlecznym).</p> <p>Najniższą kwotę płatności ogółem pozyskały gospodarstwa rolne w makroregionie południowo-zachodnim (62 mln zł).</p> <p>Najmniej wniosków (w odniesieniu do 1000 gospodarstw ogółem oraz grupy kierowanej przez osoby do 40 roku życia, w makroregionie) złożyli kierujący gospodarstwami rolnymi w makroregionie południowo-wschodnim (odpowiednio 4 i 15 wniosków).</p>
<p>• Poprawa przetwórstwa i marketingu artykułów rolnych (Działanie 1.5)</p>	
<p>Najczęściej to wsparcie dotyczyło przetwórstwa mleka i wyrobu serów oraz produkcja mięsa drobiowego i króliczego</p> <p>Beneficjenci prowadzący przedsiębiorstwa o poziomie sprzedaży netto do 10 mln zł (37% wniosków) oraz od 10 do 50 mln złotych – (41% wniosków).</p> <p>Przedsiębiorstwa występujące o stosunkowo niski poziom dofinansowania do 1 mln złotych (64% wniosków) i 1-5 mln (30% wniosków).</p> <p>Dofinansowanie przeznaczone na wprowadzenie nowych lub modernizacja istniejących technologii produkcji. Głównie koszty zakupu lub instalacji maszyn lub urządzeń do przetwarzania produktów rolnych.</p> <p>Najwyższą kwotę płatności ogółem pozyskali beneficjenci w makroregionie środkowowschodnim (816 mln zł).</p>	<p>Najmniejszym wsparciem tego typu objęta była produkcja soków z owoców i warzyw.</p> <p>Przedsiębiorstwa o poziomie sprzedaży netto ponad 100 mln złotych.</p> <p>Przedsiębiorstwa występujące o poziom dofinansowania wyższy niż 10 mln zł.</p> <p>Najniższą kwotę płatności ogółem pozyskali beneficjenci w makroregionie południowo-zachodnim (122,5 mln zł).</p>

<p>Najwięcej wniosków (w odniesieniu do 1000 gospodarstw w makroregionie) złożyli kierujący gospodarstwami rolnymi w makroregionie środkowozachodnim (2,1).</p>	<p>Najmniej wniosków (w odniesieniu do 1000 gospodarstw w makroregionie) złożyli kierujący gospodarstwami rolnymi w makroregionie południowo-wschodnim (0,5).</p>
<p align="center">• Przywracanie potencjału produkcji leśnej zniszczonego naturalną katastrofą lub pożarem oraz wprowadzenie odpowiednich instrumentów zapobiegawczych (Działanie 2.1)</p>	
<p>Największe wsparcie otrzymały projekty, których głównym celem było wzmocnienie systemów ochrony przeciwpożarowej (72% projektów) oraz odnowienie lasu wraz z pielęgnacją i ochroną założonych upraw (13% projektów).</p> <p>Najwięcej funduszy przeznaczono na pokrycie budowy i modernizacji dróg technologicznych i przeciwpożarowych oraz na infrastrukturę drogową dla udostępnienia i ochrony kompleksów leśnych.</p>	<p>Najmniejsze wsparcie otrzymały projekty, których głównym celem było uporządkowanie uszkodzonej powierzchni leśnej (3% projektów) oraz pielęgnacja i ochrona uszkodzonych drzewostanów oraz cennych obiektów przyrodniczych (5% projektów).</p> <p>Najmniejsze kwoty były przeznaczone na pokrycie kosztów pielęgnacji upraw, młodników i drzewostanów oraz budowę i modernizację obiektów szkółkarskich oraz zakup maszyn i urządzeń szkółkarskich.</p>
<p align="center">• Różnicowanie działalności rolniczej i zbliżonej do rolnictwa w celu zapewnienia różnorodności działań lub alternatywnych źródeł dochodu (Działanie 2.4)</p>	
<p>Najczęściej byli to beneficjenci, którzy korzystali wcześniej ze wsparcia w ramach programu SAPARD – około (17% beneficjentów).</p> <p>Większość projektów była związana z drobnymi usługami na rzecz mieszkańców obszarów wiejskich, usług na rzecz rolnictwa, sprzedaży bezpośredniej produktów rolnych, agroturystyką.</p> <p>W układzie rodzajowym inwestycyjnych kosztów kwalifikowanych dominowały projekty dotyczące kosztów zakupu maszyn, urządzeń, narzędzi wyposażenia - 42% kosztów oraz koszty transportu dla świadczenia usług transportowych - 24% kosztów. Wsparto głównie projekty o jednym typie.</p> <p>Beneficjenci posiadający gospodarstwa rolne o żywotności ekonomicznej poniżej 2 ESU.</p> <p>Najwyższą kwotę płatności ogółem pozyskały gospodarstwa rolne w makroregionie środkowowschodnim (130,2 mln zł).</p>	<p>Najrzadziej wsparcie dotyczyło projektów związanych z rzemiosłem i rękodzielnictwem (4% wniosków).</p> <p>W układzie rodzajowym inwestycyjnych kosztów kwalifikowanych najmniej było przewidzianych na obiekty budowlane dla celów projektu - 10% kosztów.</p> <p>Beneficjenci posiadający gospodarstwa rolne o żywotności ekonomicznej powyżej 16 ESU.</p> <p>Najniższą kwotę płatności ogółem pozyskały gospodarstwa rolne w makroregionie południowo-zachodnim (14,5 mln zł).</p>

<p>Najwięcej wniosków (w odniesieniu do 1000 gospodarstw w makroregionie) złożyli kierujący gospodarstwami rolnymi w makroregionie środkowozachodnim (5).</p>	<p>Najmniej wniosków (w odniesieniu do 1000 gospodarstw w makroregionie) złożyli kierujący gospodarstwami rolnymi w makroregionie południowo-wschodnim i południowo-zachodnim (po 3,5).</p>
<p>• Rozwój i ulepszanie infrastruktury technicznej związanej z rolnictwem (Działanie 2.6)</p>	
<p>Najczęściej beneficjentami były osoby, które korzystały wcześniej ze wsparcia w ramach programu SAPARD – 23% wniosków.</p> <p>Osoby fizyczne - 99% beneficjentów.</p> <p>Realizacja jednego typu projektu 87% wniosków.</p> <p>Projekty, których celem była poprawa czy też umożliwienie rolnikom dostępu do infrastruktury technicznej – blisko połowa projektów oraz poprawa stanu środowiska naturalnego 20% projektów.</p> <p>Najwyższą kwotę płatności ogółem pozyskały gospodarstwa rolne w makroregionie środkowowschodnim (81 mln zł).</p> <p>Najwięcej wniosków (w odniesieniu do 1000 gospodarstw w makroregionie) złożyli kierujący gospodarstwami rolnymi w makroregionie środkowowschodnim (3,5).</p>	<p>Osoby prawne - 1 % beneficjentów.</p> <p>Realizacja czterech dostępnych typów projektów niespełna 1% wniosków, trzy typy projektów 2% wniosków.</p> <p>Projekty, których celem był wzrost dochodu rolniczego niespełna - 1% projektów oraz poprawa warunków sanitarno-higienicznych na obszarach wiejskich - 13% projektów.</p> <p>Najniższą kwotę płatności ogółem pozyskały gospodarstwa rolne w makroregionie południowo-zachodnim (12,4 mln zł).</p> <p>Najmniej wniosków (w odniesieniu do 1000 gospodarstw w makroregionie) złożyli kierujący gospodarstwami rolnymi w makroregionie południowo-wschodnim i południowo-zachodnim (po 1,4).</p>
<p>• SPO „Rybolówstwo i przetwórstwo ryb, 2004-2007</p>	
<p>Działanie chów i hodowla ryb</p>	
<p>Najczęściej były to projekty mające na celu modernizację starych stawów oraz budowę nowych - otrzymały 60% środków finansowych. Relatywnie duże wsparcie otrzymały także projekty mające na celu zakup specjalistycznych środków transportu.</p> <p>W większości były to projekty o refundacji mniejszej niż 500 tys. złotych.</p>	<p>Najbardziej projekty miały na celu ochronę środowiska.</p>
<p>Działanie rybacka infrastruktura portowa</p>	
<p>Najczęściej były to projekty na rozbudowę i remonty kanalizacji, montaż oświetlenia modernizację portowych dróg wewnętrznych.</p>	<p>Do rzadkości należały projekty nie wymienione w części lewej.</p>

Działanie przetwórstwo i rynek rybny	
Najwięcej było projektów mających na celu zakup środków transportu i innego sprzętu - 60% inwestycji	Najrzadziej projekty miały na celu ochronę środowiska - 5% inwestycji oraz budowę przetwórci - 8% inwestycji.
5.	WSPARCIE RYNKÓW OWOCÓW I WARZYW:
Wsparcie rynków owoców i warzyw świeżych	
Najwyższą kwotę płatności ogółem pozyskały gospodarstwa rolne w makroregionie środkowo-wschodnim (8,1 mln zł).	Nie pozyskano żadnych środków finansowych dla gospodarstw rolnych w makroregionie północnym.
Wsparcie producentów dostarczających pomidory do przetwórstwa	
Najwyższą kwotę płatności ogółem pozyskały gospodarstwa rolne w makroregionie środkowo-zachodnim 55,5 mln zł).	Nie pozyskano żadnych środków finansowych dla gospodarstw rolnych w makroregionie południowo-zachodnim.

Podsumowanie

- Środowisko wiejskie ulega ciągłym przeobrażeniom staje się częścią globalnej gospodarki narodowej integralnie związanej z resztą społeczeństwa. Akcesja do UE miała także wpływ na pozycję społeczno-ekonomiczną ludności zamieszkującej obszary wiejskie. Badania prowadzone w latach 2005-2008 nad tematem „Czynniki marginalizacji i konkurencyjności w strukturze społeczno-ekonomicznej wsi po akcesji do UE”, pozwoliły na określenie wyznaczników tych zmian. Analizie poddano uwarunkowania demograficzno-społeczne, aktywność edukacyjną i zawodową mieszkańców wsi, ich warunki życia oraz zmiany jakości kapitału ludzkiego w polskim rolnictwie, a także poziom finansowego wsparcia w ramach WPR.
- Zasoby ludzkie na wsi stanowią liczący się kapitał i potencjał rozwojowy, gdyż na obszarach wiejskich zamieszkuje blisko 40% populacji.
- Ludność związana z rolnictwem uległa wyraźnemu odmłodzeniu. Wzrósł udział osób najmłodszych (tj. w wieku do 15 lat).
- Dokonana ocena zmian w strukturze społeczno-ekonomicznej wsi potwierdza tezę, że cechy społeczno-demograficzne, zwłaszcza wiek i poziom wykształcenia, mają istotny wpływ na rozwój i poprawę warunków bytowych ludności zamieszkałej na terenach wiejskich.
- Niezależnie od rodzaju niezbędnych umiejętności, podstawą wykształcenia jest edukacja szkolna. W obecnych warunkach, kiedy to kapitał ludzki

ma coraz większe znaczenie w kreowaniu procesów rozwojowych w gospodarce wykształcenie ludności odgrywa coraz bardziej istotną rolę, zarówno w wymiarze ogólnych przekształceń, jak i w wymiarze jednostkowym określającym szanse poszczególnych osób na rynku pracy, zaspokojenie ich aspiracji zawodowych i kulturalnych. Pomiędzy terenami wiejskimi a miejskimi od lat występują znaczne dysproporcje w wykształceniu ludności, choć na wsi, podobnie jak w miastach, zwiększają się aspiracje edukacyjne. W 2007 roku, podobnie jak i w latach wcześniejszych, na obszarach wiejskich, w porównaniu do miast, zanotowano prawie dwukrotnie mniejszy odsetek osób z wykształceniem co najmniej średnim i ponad trzykrotnie mniejszy odsetek osób z wykształceniem wyższym.

- Analiza poziomu wykształcenia ludności związanej z gospodarstwami rolnymi wykazała, że odsetek osób z wyższym wykształceniem jest największy w tych regionach kraju, w których ludność nie jest związana wyłącznie z tradycyjnym rolnictwem, a jej aktywność ekonomiczna łączy się przede wszystkim z pracą poza gospodarstwem. Taka sytuacja wystąpiła przede wszystkim w makroregionie południowo-wschodnim i południowo-zachodnim. Rozwój pozarolniczych działów gospodarki na terenach wiejskich, podobnie jak i zamierzenia migracji przyczyniają się do zachowań proedukacyjnych, tj. powiększenia dążenia młodych osób do zdobycia jak najwyższego poziomu wykształcenia.
- Niższa na wsi niż w miastach absorpcja osób z wykształceniem wyższym, mniej miejsc pracy, niższe wynagrodzenia i ogólnie gorsze warunki życia są jednymi z najważniejszych powodów migracji ludności wiejskiej do miast, jak też poza granice naszego kraju.
- Z analizy cech demograficznych wychodźców z terenów wiejskich wynika, że migrowały przeważnie osoby młode i dobrze wykształcone. Dziewięć na dziesięć osób opuszczających obszary wiejskie w 2005 roku było w wieku produkcyjnym mobilnym, a sześć na dziesięć osób posiadało wykształcenie co najmniej średnie. Zarówno w przypadku rodzin rolniczych, jak i bezrolnych, częściej tereny wiejskie opuszczały kobiety, przy czym były one lepiej wykształcone niż mężczyźni, co wpływało na relatywnie wysoki poziom wykształcenia wychodźców. Należy podkreślić, iż w polskim społeczeństwie zjawisko migracji nie jest nowe, gdyż z terenów polskiej wsi emigrowano zarówno w czasach zaborów, w okresie wojen światowych, a także w drugiej połowie wieku XX. Obecnie zjawisko migracji, szczególnie zagranicznych, trudno jest jednoznacznie ocenić, bowiem ma ono swój wymiar zarówno w kontekście losów jednostkowych jak i całej społeczności, którą dana osoba opuszcza. Pro-

cesy migracyjne oddziałują również w przemiany w skali makro społecznej i ekonomicznej.

- Analiza wykazała, że wśród czynników, które utrudniają mobilność ludności jako najbardziej istotne uwidoczniły się: wysokie ceny mieszkań i wysokie koszty życia w mieście, a również pewien lęk przed nieznanym, który uwidacznia się zwłaszcza odnośnie migracji zagranicznych.
- Poziom wykształcenia ma pozytywny wpływ na aktywność ekonomiczną zarówno ludności z rodzin rolniczych, jak i bezrolnych. Profesjonalnie lepiej wykształceni rolnicy bardziej efektywnie wykorzystują posiadane zasoby czynników produkcji, a z kolei osoby o wysokim poziomie wykształcenia zarabkujące poza gospodarstwem, łatwiej dostosowują swoje umiejętności do potrzeb rynku pracy i osiągają relatywnie wyższe zarobki. Potwierdzeniem wspomnianej tezy są badania ankietowe IERiGŻ-PIB dotyczące cech społeczno-demograficznych kierowników gospodarstw rolnych oraz osób prowadzących nierolniczą działalność gospodarczą na terenach wiejskich.
- Analiza danych dotyczących poziomu wykształcenia kierowników gospodarstw rolnych i poziomu dochodów uzyskiwanych z działalności rolniczej wykazała, że średni dochód przypadający na gospodarstwo w przypadku kierowników z wykształceniem wyższym był ponad dwukrotnie większy niż osiągany przez tych, którzy posiadali wykształcenie podstawowe. Badania wykazały poza tym, że istnieje zależność pomiędzy poziomem wykształcenia a obszarem użytków rolnych w gospodarstwie (kierownicy posiadający wykształcenie wyższe zarządzali średnio o około 70% większym obszarem gospodarstwem niż ci, którzy legitymowali się zaledwie podstawowym poziomem wykształcenia).
- Znaczenie wiedzy oraz zdolność jej racjonalnego wykorzystywania przez rolników, nabiera coraz większego znaczenia przy określaniu szans konkurencji na globalnym rynku. Koniecznością staje się zatem dokonywanie inwestycji polegających na poszerzaniu wiedzy i podnoszeniu kwalifikacji. Potencjał intelektualny wpływa nie tylko na rozwój gospodarczy, ale w konsekwencji wspomaga osiąganie wyższego poziomu życia i wyższych dochodów.
- Podejmowanie edukacji szkolnej, pozaszkolnej, oraz kształcenia nieformalnego uzależnione jest w dużym stopniu od już posiadanego wykształcenia. Osoby lepiej wykształcone chętniej podejmują wysiłek dalszego doskonalenia. Edukacja wpływa bowiem na rozwój osobowości, uczy absorbowania i interpretowania informacji oraz motywuje do dalszego kształcenia. Ciągłe i systematyczne kształcenie jest istotnym czynnikiem

wzrostu wydajności pracy oraz wpływa na inne aspekty życia ludzkiego, na zdrowotność i długość życia jednostek, a także determinuje ogólny dobrobyt ludzi. Korzyści z tytułu posiadania wykształcenia coraz silniej są doceniane także w społeczności wiejskiej.

- Dysproporcje w dochodach pomiędzy ludnością z rodzin rolniczych i bezrolnych, na niekorzyść tych ostatnich, wynikają przede wszystkim z faktu, że znaczącą część ludności z rodzin bezrolnych tworzą emeryci. Wśród wiejskich rodzin bezrolnych aż 38,5% ankietowanych utrzymuje się głównie z rent i emerytur, natomiast wśród rodzin rolniczych wskaźnik ten wynosi 20,7%.
- Szczególnie ważną zbiorowość ludności związanej z terenami wiejskimi stanowią osoby kierujące gospodarstwami rolnymi, gdyż są grupą, która w sposób bezpośredni ma wpływ na produkcję rolniczą i tym samym decyduje o przyszłości rolnictwa. Powszechnie wśród kierowników gospodarstw rolnych dominują mężczyźni. Nadal około 80% gospodarstw rolnych jest przez nich kierowanych.
- Badania cech społeczno-demograficznych kierowników gospodarstw rolnych wykazały, że wśród tej grupy ludności występowała dość korzystna struktura wieku, przejawiająca się przede wszystkim niskim odsetkiem osób w wieku poprodukcyjnym. Najmłodszy kierownicy gospodarowali na terenie makroregionu środkowozachodniego, najstarsi natomiast w makroregionie południowo-wschodnim. Wykształcenie kierowników gospodarstw rolnych w 2005 roku było nieco gorsze niż wykształcenie ogółu ludności związanej z gospodarstwami rolnymi (mniejszy o 1,7 p.p. odsetek osób z wykształceniem średnim, pomaturalnym lub wyższym).
- Ogólnie z przeprowadzonej analizy wynika, że kierownicy gospodarstw rolnych z makroregionów, które utożsamiane są z najlepszym rolnictwem cechują się bardziej korzystną strukturą społeczno-demograficzną niż rolnicy z pozostałych terenów.
- Prowadzenie gospodarstwa rolnego przez osobę w wieku emerytalnym dotyczyło prawie co dziesiątego gospodarstwa indywidualnego w Polsce. Z badań IERiGŻ-PIB wynika, że w latach 2000-2005 nie uległo zmianie terytorialne zróżnicowanie częstości występowania jednostek emeryckich. Największy udział stanowiły one w makroregionie południowo-wschodnim (13,7%), a najmniejszy w środkowozachodnim (4,2%).
- Z analizy źródeł utrzymania wiejskich rodzin wynika, iż gospodarstwo, którego kierownikiem była osoba w wieku poprodukcyjnym, spełniało dla rodziny je użytkującej, przede wszystkim funkcję socjalną. Osoby z nim

związane czerpały bowiem dochody głównie ze źródeł pozarolniczych (głównie emerytury i renty).

- Według danych IERiGŻ–PIB, niespełna co piąte gospodarstwo indywidualne w Polsce było prowadzone przez osobę, która nie przekroczyła 35 roku życia. Przy interpretacji tego zjawiska należy brać pod uwagę, że tempo zmian pokoleniowych w polskim rolnictwie silnie determinują ukształtowane historycznie i zróżnicowane przestrzennie struktury społeczno-ekonomiczne. Pod tym względem bardziej znaczące przemiany mogły być wywołane na przestrzeni krótkiego okresu przez zauważalne czynniki, takie jak reorganizacja systemu świadczeń emerytalnych, określony kształt polityki rolnej oraz ogólna sytuacja ekonomiczna kraju.
- Młodzi kierownicy, choć stanowią relatywnie nieliczną populację, to w bardzo istotny sposób mogą wpływać na kształt polskiego rolnictwa indywidualnego. Podkreśla się często, iż osoby młode są bardziej aktywne, dynamiczne, chętniej od starszych podejmują ryzyko, łatwiej przystosowują się do zmian. Zachęcenie ich do szybszego przejmowania gospodarstw, może okazać się szansą rozwoju, zarówno dla poprawy warunków życia zamieszkujących je rodzin, jak i funkcjonowania całego sektora rolnego. Wydaje się, że właśnie ukształtowane w dużym stopniu w warunkach gospodarki rynkowej młode pokolenie, może wnieść szereg istotnych i pozytywnych zmian do grupy prowadzących gospodarstwa rolne, gdyż oprócz wieku oraz względnie lepszej adaptacji do nowej rzeczywistości ekonomicznej, młode osoby są zdecydowanie lepiej wykształcone od starszego pokolenia.
- W badanym okresie odnotowano pozytywne zmiany dotyczące wyposażenia obszarów wiejskich w Polsce zarówno w wybrane elementy infrastruktury technicznej, jak i wiejskich gospodarstw domowych w przedmioty trwałego użytkowania. Nadal jednak utrzymuje się dysproporcja w tym zakresie pomiędzy wsią a miastem. Wzrasta także zróżnicowanie pomiędzy poszczególnymi grupami wiejskich rodzin.
- Wyposażenie gospodarstw domowych w dobra trwałego użytkowania należy traktować jako ważny wskaźnik obrazujący zasobność wiejskich gospodarstw domowych (obok parytetu siły nabywczej, oszczędności, struktury wydatków). Dane z tego zakresu można odczytywać także w kontekście postępu cywilizacyjnego (np. w przypadku telefonizacji, komputeryzacji, dostępu do Internetu). Na podstawie przeprowadzonych analiz należy przede wszystkim podkreślić istnienie istotnych różnic w poziomie wyposażenia poszczególnych typów gospodarstw domowych.

- Choć z roku na rok poprawia się stopień wyposażenia mieszkań w instalacje techniczno-sanitarne oraz grzewcze, nadal istnieje jednak wyraźne zróżnicowanie między poziomem wyposażenia lokali w miastach i na wsi.
- Przeprowadzone analizy wykazały, że w badanym okresie nastąpiła poprawa w wyposażeniu wszystkich wiejskich gospodarstw domowych w dobra trwałe użytkowania, jednocześnie wyposażenie wiejskich rodzin użytkujących gospodarstwa rolne było wyraźniej lepsze niż ludności bezrolnej. Ogólnie można wnioskować, iż poziom aspiracji badanych rodzin obrazuje dążenia do upowszechniania się wzoru nastawienia na realizację wartości wyższego rzędu, o czym świadczą pozytywne zmiany w poziomie życia mieszkańców wsi. Odnotowano między innymi znaczny wzrost wyposażenia wiejskich gospodarstw domowych zarówno w systemy instalacji technicznych, a także w poszczególne przedmioty trwałego użytkowania. Duże możliwości daje szczególnie wzrost wyposażenia wiejskich rodzin w komputery osobiste i dostęp do Internetu, gdyż dynamiczny rozwój zastosowania tego medium we wszystkich dziedzinach życia społecznego i gospodarczego przekłada się także na możliwości modernizacyjne rolnictwa w sferze organizacyjno-informacyjnej oraz aktywizację obszarów wiejskich. Trudno jest jednoznacznie określić, na ile te pozytywne zmiany związane były z procesem integracji z UE, a na ile były wyrazem postępu cywilizacyjnego obejmującego tereny wiejskie. Z pewnością świadczyły o wzroście zamożności części wiejskich rodzin.
- Przy określaniu warunków życia jednym z istotnych czynników jest dostępność do placówek służby zdrowia. Poprawa zdrowia ludności może być osiągnięta przy prawidłowo rozbudowanym systemie ochrony zdrowia, pozwalającym na leczenie i zapobieganie chorobom. Dla mieszkańców wsi od lat problemem jest przede wszystkim dostęp do specjalistycznych punktów opieki zdrowotnej. Utrudnienia mieszkańców wsi wynikają nie tyle z małej liczby takich placówek lecz przede wszystkim z ich przestrzennego oddalenia.
- W rolnictwie, tak jak i w całej gospodarce, czynnik ludzki ma coraz większe znaczenie w wywoływaniu impulsów rozwojowych.⁶¹ Obecnie liczy się nie tylko typowo fachowa wiedza, ale i szerokie przygotowanie z zakresu zarządzania gospodarstwem, czy znajomości nowych technologii. Osoby lepiej wykształcone, znacznie łatwiej funkcjonują w zmiennych warunkach rynkowych, gdzie liczy się także umiejętność dotarcia do informacji oraz jej wykorzystania.

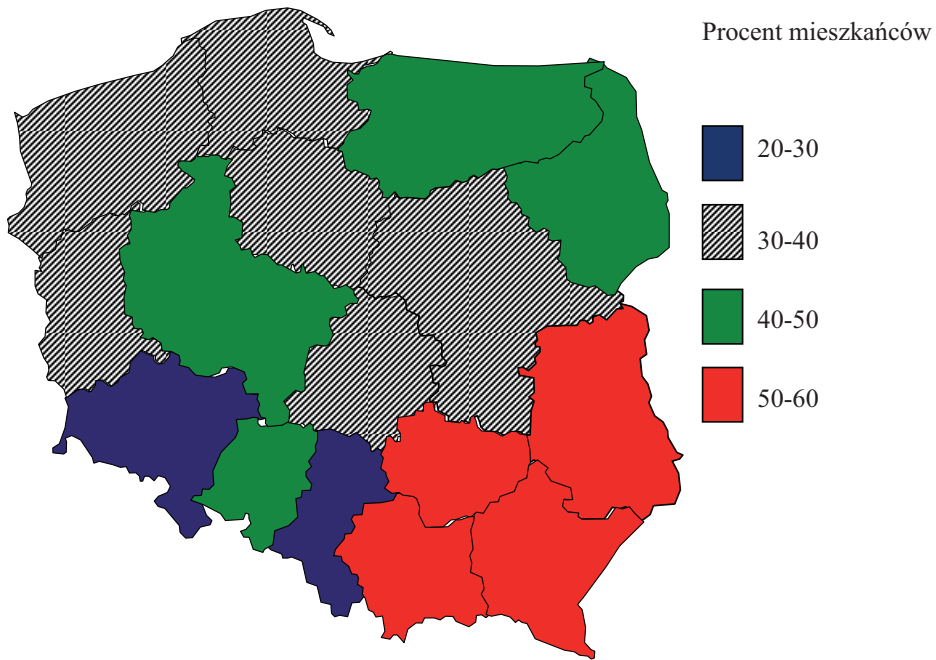
⁶¹ Górecki J.: *Rola czynnika ludzkiego i kapitału społecznego w procesie rozwoju wsi i rolnictwa Polski po jej akcesji do UE*, [w:] *Więś i rolnictwo*, nr 2 (123) 2004, s. 189.

- W okresie 2000-2005 miał miejsce wzrost jakości kapitału ludzkiego wśród badanych rolników, mierzonego poziomem wykształcenia – ogólnego i rolniczego oraz częstotliwością korzystania z profesjonalnych usług doradczych. Najbardziej dynamicznie w opisywanych latach wśród ogółu kierowników wzrastał udział osób z wykształceniem średnim i wyższym oraz korzystających okresowo z doradztwa rolniczego. Analiza danych potwierdziła istnienie pozytywnego, choć słabego związku między zmiennymi reprezentującymi kapitał ludzki a wartością produkcji towarowej przebadanych gospodarstw rolnych. Spośród wybranych do badania zmiennych najsilniejszy wpływ na skalę produkcji towarowej miała częstotliwość współpracy kierownika gospodarstwa z doradcą. Między grupami wyróżnionymi ze względu na poziom wykształcenia (ogólnego i rolniczego) oraz korzystania z doradztwa odnotowano znaczące różnice średnich wartości sprzedanej produkcji rolniczej. Przytoczone dane nie zmieniają faktu, iż nadal polscy rolnicy dysponują niewystarczającym poziomem kapitału ludzkiego (poziom wykształcenia, uczestnictwo w systemie doksztalcania) i odbiegają pod względem od innych grup społeczno-zawodowych w Polsce.
- Wydaje się, że właśnie ukształtowane w dużym stopniu w warunkach gospodarki rynkowej młode pokolenie, może wnieść szereg istotnych i pozytywnych zmian do działań na rzecz modernizacji gospodarstw rolnych, gdyż oprócz względnie lepszej adaptacji do nowej rzeczywistości ekonomicznej, posiadają oni na ogół odpowiednie kwalifikacje
- Rosnąca konkurencja i częste zmiany na rynkach rolnych powodują konieczność dysponowania stosunkowo rozleglejszą wiedzą, umiejętnościami oraz uczestnictwem w systemach doksztalcania. Możliwość inwestowania w kapitał ludzki w rolnictwie za pośrednictwem różnorodnych instrumentów daje unijna i krajowa polityka rozwoju obszarów wiejskich na lata 2007-2013. Przeprowadzona analiza wydatków finansowanych z EFRROW poszczególnych państw Wspólnoty udokumentowała, że w Polsce w latach 2007-2013 przeznaczana się relatywnie największą ilość środków na realizację działań związanych ze wzmacnianiem kapitału ludzkiego. Wskaźnik intensywności wsparcia instrumentów polityki służących zwiększaniu kapitału ludzkiego wynosił w Polsce 17%, przy średniej wartości dla UE-27 – 7%. Tak znacząca wartość opisywanego wskaźnika związana była z istotną rolą w polskim PROW-ie działań pośrednio związanych ze zwiększaniem kapitału ludzkiego (przede wszystkim programu rent strukturalnych). Wsparcie narzędzi bezpośrednio wzmacniających ka-

- pital ludzki w rolnictwie (szkolenia, doradztwo, rozpowszechnianie informacji) pozostawało niewielkie i na poziomie zbliżonym do średniej unijnej.
- Wraz z uruchomieniem zasad WPR polscy rolnicy znaleźli się w nowej sytuacji: wzmożonej konkurencji, konieczności wdrażania nowych metod produkcji i technologii, zachowaniu zrównoważonego rozwoju, ale przy jednoczesnym wsparciu dopłatami bezpośrednimi oraz możliwością skorzystania z pomocy programów uruchamianych w ramach WPR.
 - Ogółem w Polsce w latach 2004-2006 dla gospodarstw rolnych, realizujących wybrane programy wsparcia pozyskano, środki finansowe na poziomie 33 690 240,6 tys. złotych, co oznacza, że średnio na jedno gospodarstwo przypadało 18,6 tysiąca złotych (Tabela 5.1). Jednocześnie w ramach poprawy przetwórstwa i marketingu artykułów rolnych oraz przywracania potencjału produkcji leśnej zniszczonego naturalną katastrofą lub pożarem w ramach wybranych programów wsparcia, polscy producenci pozyskali kwotę 4 220 513 tys. złotych. Średnio na jeden powiat przypało 11 136 tys. złotych.
 - Relatywnie najwięcej rolników wystąpiło o przyznanie płatności do gruntów rolnych oraz o dopłaty z tytułu wsparcia działalności rolniczej na terenach o niekorzystnych warunkach gospodarowania (ONW). Zdecydowanie mniejsza grupa kierowników gospodarstw rolnych wystąpiła o przyznanie środków na dostosowanie gospodarstw rolnych do standardów UE. Na 1000 gospodarstw, ogółem było 40 takich jednostek, a w grupie gospodarstw, które posiadały zwierzęta, wskaźnik ten wynosił 60. Stosunkowo niewielka była także aktywność „młodych rolników”. Szacunkowo na 1000 uprawnionych gospodarstw zaledwie z 33 wpłynęły wnioski o dopłaty. Jeszcze niższa była aktywność rolników (mierzona liczbą złożonych wniosków, która przypadała na 1000 gospodarstw w Polsce w pozyskiwaniu środków finansowych w ramach pozostałych programów wsparcia.
 - W konsekwencji, na terenie kraju, największy odsetek stanowiły użytki rolne objęte dopłatami w ramach płatności bezpośrednich. Środki finansowe w ramach jednolitej płatności obszarowej pozyskano do 87,5% UR, a w ramach uzupełniającej płatności obszarowej do 77,6% UR. Relatywnie duże wsparcie finansowe (42,9% UR w kraju) polscy rolnicy pozyskali dla działalności rolniczej na niekorzystnych warunkach gospodarowania.

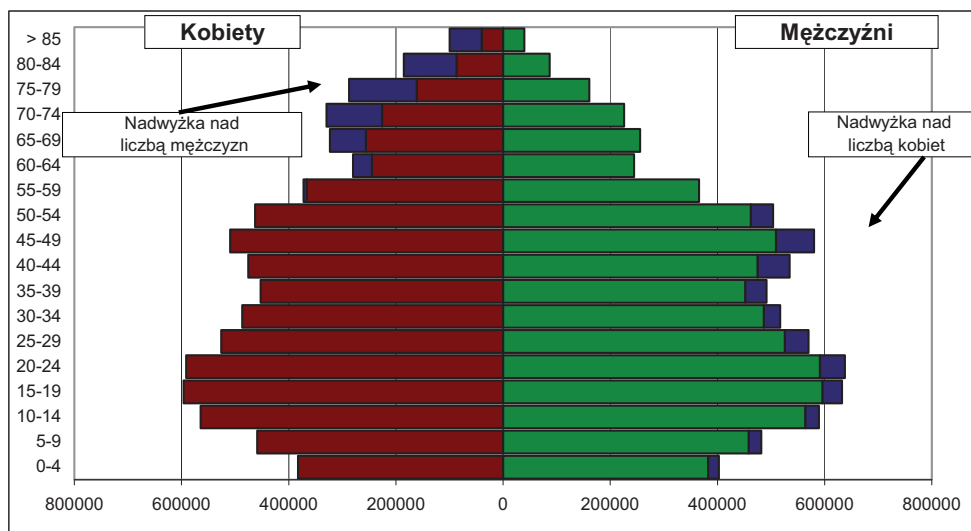
ANEKS

Mapa A. 1. Regionalne zróżnicowanie w wielkości odsetka ludności wiejskiej w 2007 roku

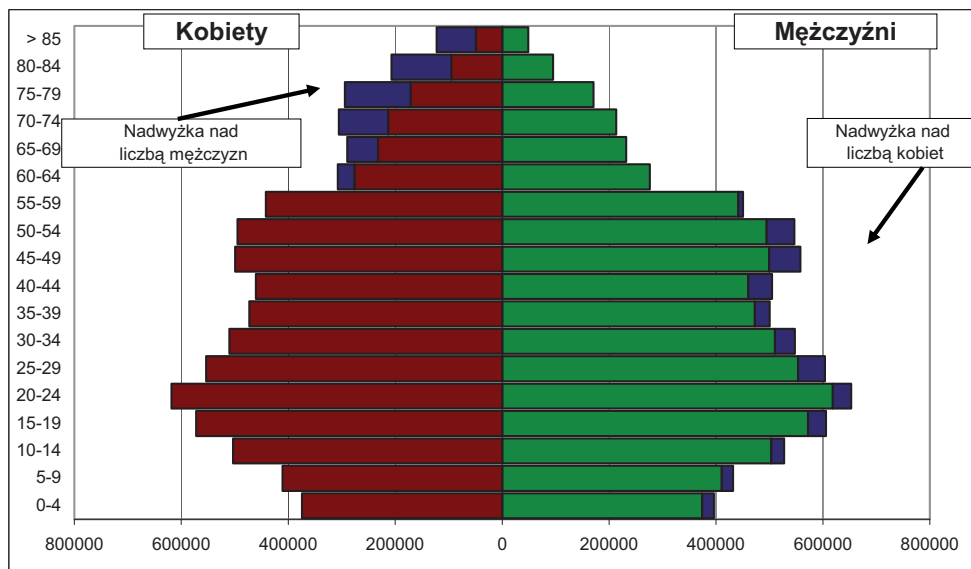
Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Ludność. Stan i struktura w przekroju terytorialnym. Stan w dniu 31 XII 2007 r., opracowanie zamieszczone na stronie internetowej <http://www.stat.gov.pl>.

Rysunek A.1. Liczba ludności wiejskiej według płci i wieku w 2004 roku

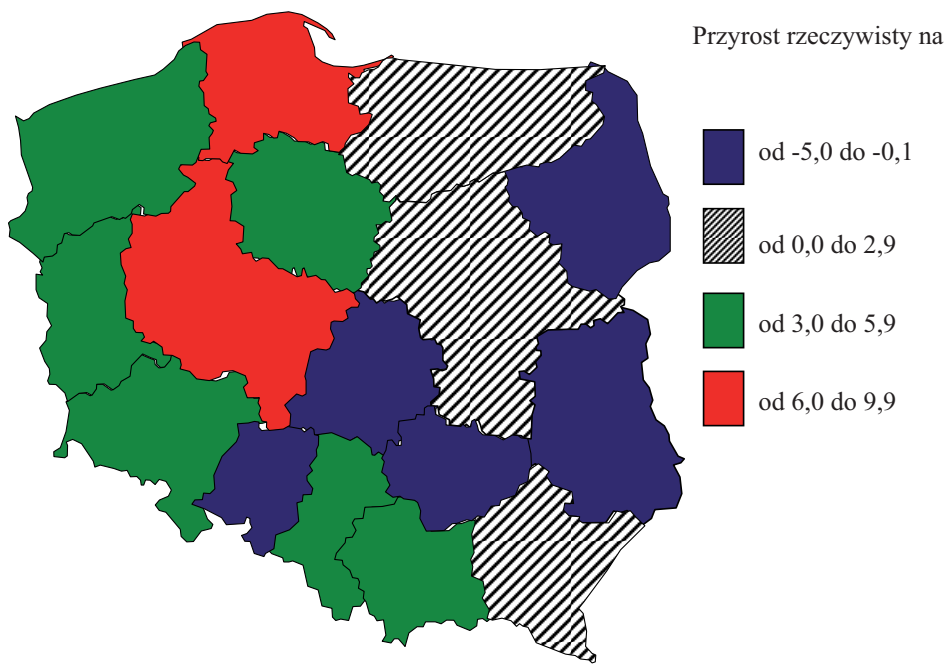
Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Rocznik Demograficzny, GUS, Warszawa, 2005, str. 132-133.

Rysunek A.2. Liczba ludności wiejskiej według płci i wieku w 2007 roku

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Rocznik Demograficzny, GUS, Warszawa, 2008, str. 140-141.

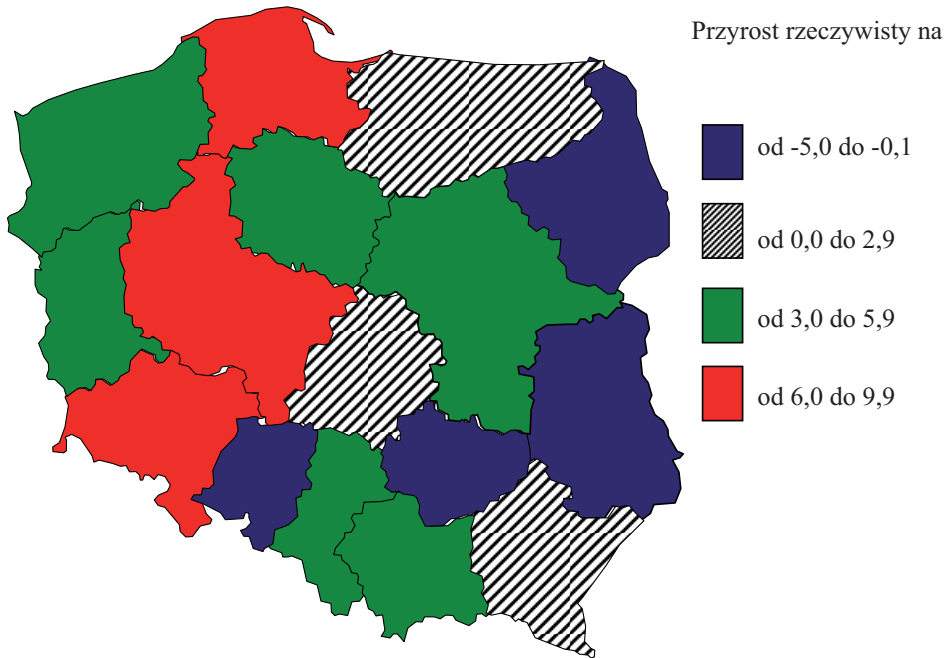
**Mapa A.2. Przyrost rzeczywisty^a ludności wiejskiej w 2004
(na 1000 ludności)**

^a Przyrost naturalny skorygowany o wielkość ogólnego salda migracji.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: *Rocznik Demograficzny, GUS, Warszawa, 2005, str. 38-39.*

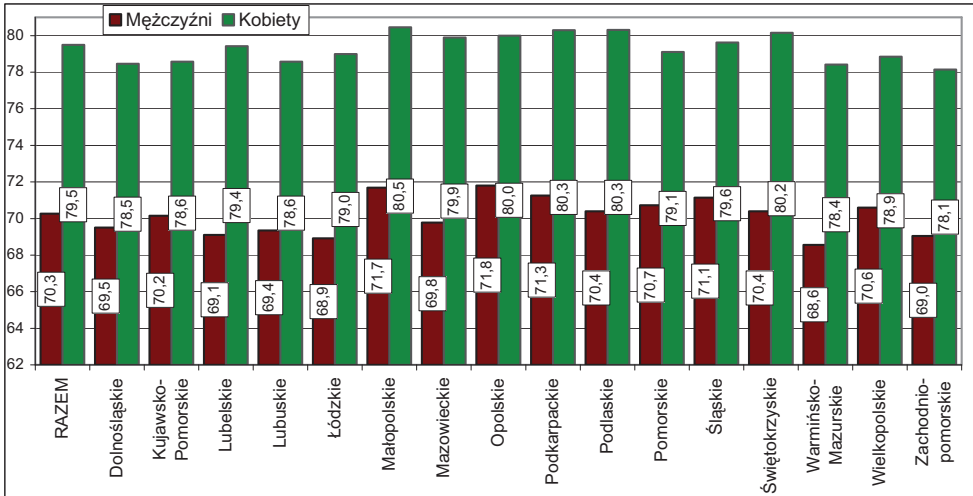
**Mapa A.3. Przyrost rzeczywisty^a ludności wiejskiej w 2007
(na 1000 ludności)**

^a Przyrost naturalny skorygowany o wielkość ogólnego salda migracji.

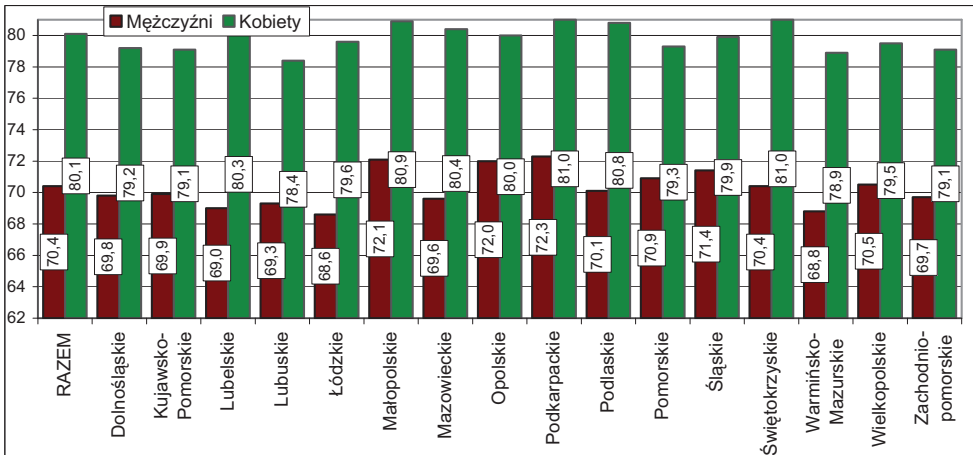
Źródło: Opracowanie własne na podstawie: *Rocznik Demograficzny*, GUS, Warszawa, 2007, str. 38-39.

Rysunek A.3. Przeciętne dalsze trwanie życia dzieci urodzonych w 2004 roku na terenach wiejskich

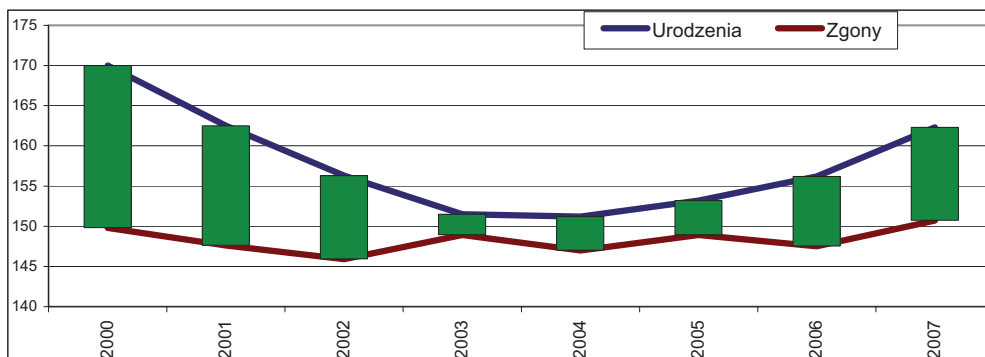
Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Rocznik Demograficzny, GUS, Warszawa, 2005, str. 415.

Rysunek A.4. Przeciętne dalsze trwanie życia dzieci urodzonych w 2007 roku na terenach wiejskich

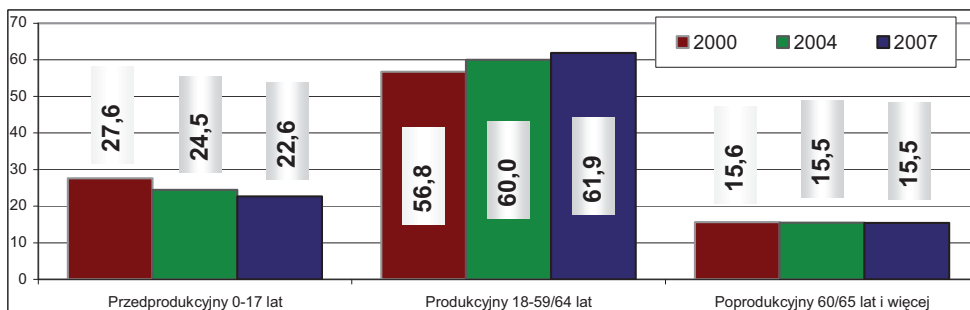
Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Rocznik Demograficzny, GUS, Warszawa, 2008, str. 425.

Rysunek A.5. Ruch naturalny ludności wiejskiej w latach 2000-2007 (w tys.)

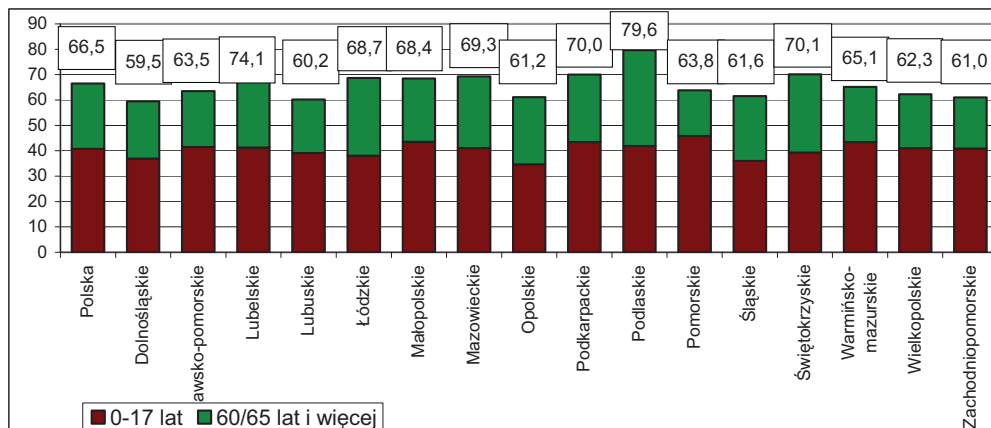
Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Rocznik Demograficzny 2008, GUS, Warszawa, 2008, str. 32-35.

Rysunek A.6. Udział poszczególnych grup wiekowych w ludności wiejskiej ogółem w 1990, 1995, 2000, 2005 roku (w proc.)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Roczników Demograficznych GUS z lat 2005-2008.

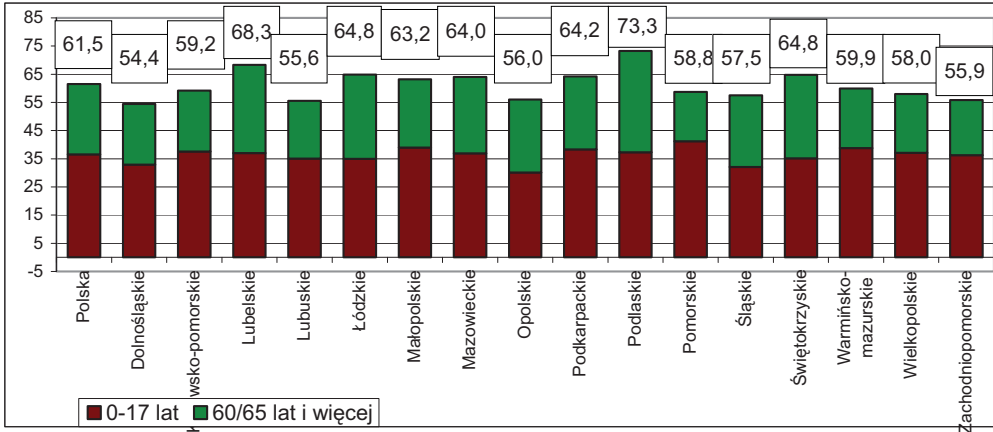
Rysunek A.7. Współczynniki obciążenia ogólnego na terenach wiejskich w podziale na województwa w 2004 roku

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Rocznik Demograficzny, GUS, Warszawa, 2005, str. 140-143.

Polska i województwa	0-17 lat	60/65 lat i więcej	Współczynnik ogółem
Polska	40,8	25,8	66,5
Dolnośląskie	36,9	22,6	59,5
Kujawsko-pomorskie	41,4	22,1	63,5
Lubelskie	41,3	32,7	74,1
Lubuskie	39,1	21,1	60,2
Łódzkie	38,1	30,6	68,7
Małopolskie	43,6	24,9	68,4
Mazowieckie	41,1	28,2	69,3
Opolskie	34,7	26,5	61,2
Podkarpackie	43,4	26,6	70,0
Podlaskie	41,9	37,7	79,6
Pomorskie	45,8	18,0	63,8
Śląskie	36,0	25,5	61,6
Świętokrzyskie	39,3	30,8	70,1
Warmińsko-mazurskie	43,5	21,7	65,1
Wielkopolskie	41,1	21,2	62,3
Zachodniopomorskie	40,9	20,1	61,0

Rysunek A.8. Współczynniki obciążenia ogólnego na terenach wiejskich w podziale na województwa w 2007 roku

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Rocznik Demograficzny, GUS, Warszawa, 2008, str. 148-151.

Polska i województwa	0-17 lat	60/65 lat i więcej	Współczynnik ogółem
Polska	36,6	25,0	61,5
Dolnośląskie	32,9	21,5	54,4
Kujawsko-pomorskie	37,6	21,5	59,2
Lubelskie	37,0	31,3	68,3
Lubuskie	35,0	20,5	55,6
Łódzkie	35,0	29,8	64,8
Małopolskie	39,0	24,2	63,2
Mazowieckie	36,9	27,1	64,0
Opolskie	30,1	25,9	56,0
Podkarpackie	38,3	25,8	64,2
Podlaskie	37,3	36,0	73,3
Pomorskie	41,2	17,6	58,8
Śląskie	32,1	25,4	57,5
Świętokrzyskie	35,1	29,7	64,8
Warmińsko-mazurskie	38,8	21,1	59,9
Wielkopolskie	37,1	20,8	58,0
Zachodniopomorskie	36,3	19,6	55,9

Tabela A.1. Podział przedmiotów trwałego użytkowania w ankietowanych gospodarstwach rolnych w 2005 roku

Kategoria dóbr	Gospodarstwa domowe		
	ogółem	rolne	bezrolne
Powszechne	chłodziarka, odbiornik telewizyjny, kuchnia gazowa lub elektryczna.	chłodziarka, odbiornik telewizyjny, kuchnia gazowa lub elektryczna.	chłodziarka, odbiornik telewizyjny, kuchnia gazowa lub elektryczna.
Standardowe	odkurzacz, radiomagnetofon, telefon przewodowy, pralka automatyczna, samochód osobowy, zamrażarka.	odkurzacz, radiomagnetofon, telefon przewodowy, pralka automatyczna, samochód osobowy, zamrażarka, telefon komórkowy.	odkurzacz, radiomagnetofon, telefon przewodowy, pralka automatyczna.
O wyższym standardzie	telefon komórkowy, magnetowid, urządzenie do odbioru TV satelitarnej i kabl., komputer osobisty, robot kuchenny, kuchenka mikrofal.	magnetowid, urządzenie do odbioru TV satelitarnej i kabl., komputer osobisty, robot kuchenny, kuchenka mikrofal.	samochód osobowy, telefon komórkowy, magnetowid, urządzenie do odbioru TV satelitarnej i kabl., komputer osobisty, robot kuchenny, kuchenka mikrofal.
Luksusowe	drugi samochód, kamera wideo, zmywarka do naczyń, motocykl, prasowalnica.	drugi samochód, kamera wideo, zmywarka do naczyń, motocykl, prasowalnica.	drugi samochód, kamera wideo, zmywarka do naczyń, motocykl, prasowalnica.

Źródło: Ankieta IERiGŻ-PIB 2005.

Tabela A.2. Odsetek ankietowanych gospodarstw domowych według występowania określonych grup przedmiotów trwałego użytkowania

Wyszczególnienie	Ankietowane gospodarstwa domowe					
	ogółem		rolne		bezrolne	
	2000	2005	2000	2005	2000	2005
chłodziarka, odbiornik telewizyjny, kuchnia gaz. lub elektr.	73,7	89,3	75,4	91,4	71,7	87,6
chłodziarka, odbiornik telewizyjny, kuchnia gaz. lub elektr., pralka automatyczna	43,7	61,5	44,7	66,1	42,8	58,1
chłodziarka, odbiornik telewizyjny, pralka automatyczna, odkurzacz	42,0	59,4	43,0	64,0	41,2	55,9
magnetowid, pralka automatyczna, telefon przewodowy, odbiornik telewizyjny	18,2	28,4	21,0	33,6	15,9	24,4
chłodziarka, kuchenka mikrofalowa, robot kuchenny, pralka automatyczna	4,9	9,0	5,9	10,8	4,1	7,6
chłodziarka, kuchenka mikrofalowa, robot kuchenny, zmywarka do naczyń	1,1	2,2	1,0	2,5	1,0	1,9
antena satelitarna, komputer osobisty, telefon komórkowy, kamera wideo	0,6	2,6	0,6	2,9	0,6	2,4
zmywarka do naczyń, kuchenka mikrofalowa, antena satelitarna, drugi samochód	0,3	0,9	0,3	1,1	0,3	0,6

Źródło: Ankieta IERiGŻ-PIB 2005.

Tabela A.3 Odsetek mieszkańców powyżej 16 roku życia korzystających z nowych technologii w poszczególnych województwach w Polsce w 2007 roku

Wyszczególnienie	Korzystanie z komputera	Korzystanie z internetu
Polska	51,0	42,0
Dolnośląskie	52,6	43,6
Kujawsko-pomorskie	45,8	35,3
Lubelskie	42,0	34,1
Lubuskie	52,9	44,6
Łódzkie	49,2	40,5
Małopolskie	51,7	45,9
Mazowieckie	53,4	44,2
Opolskie	47,6	39,1
Podkarpackie	49,6	38,6
Podlaskie	49,4	42,1
Pomorskie	61,6	54,0
Śląskie	54,1	44,7
Świętokrzyskie	43,1	30,5
Warmińsko-mazurskie	43,0	32,2
Wielkopolskie	53,6	43,4
Zachodniopomorskie	45,0	36,6

Źródło: Opracowanie na podstawie: *Diagnoza Społeczna 2007. Warunki i jakość życia Polaków*, pod red. J. Czapiński i T. Panek, Rada Monitoringu Społecznego, Warszawa 10.09. 2007.

Tabela A. 4. Apteki i punkty apteczne na wsi według województw w latach 2004-2007

Wyszczególnienie		Apteki	Punkty apteczne	Liczba ludności na 1 aptekę i punkt apteczny w tys.
Polska	2004	1706	786	5,9
	2005	1732	909	5,6
	2006	1767	1017	5,3
	2007	1797	1098	5,0
Dolnośląskie	2004	83	39	6,9
	2005	83	44	6,6
	2006	84	53	6,1
	2007	85	60	5,7
Kujawsko-pomorskie	2004	76	68	5,5
	2005	81	75	5,1
	2006	79	81	5,0
	2007	79	87	4,9
Lubelskie	2004	216	37	4,6
	2005	224	48	4,3
	2006	235	53	4,0
	2007	244	58	3,7
Lubuskie	2004	18	34	6,9
	2005	19	38	6,4
	2006	18	48	5,5
	2007	18	55	4,8
Łódzkie	2004	144	65	4,4
	2005	143	72	4,2
	2006	145	71	4,2
	2007	147	71	4,2
Małopolskie	2004	209	66	6,0
	2005	210	91	5,5
	2006	216	95	5,3
	2007	221	99	5,1
Mazowieckie	2004	181	84	6,9
	2005	195	91	6,4
	2006	190	105	6,2
	2007	190	115	6,0
Opolskie	2004	54	21	6,6
	2005	51	27	6,4
	2006	51	28	6,3
	2007	51	29	6,2
Podkarpackie	2004	140	87	5,5
	2005	148	106	4,9
	2006	146	121	4,7
	2007	146	131	4,5
Podlaskie	2004	39	48	5,7
	2005	41	56	5,1
	2006	40	67	4,5
	2007	40	76	4,0

Ciąg dalszy tabeli A.4.

Pomorskie	2004	92	13	6,8
	2005	91	13	6,9
	2006	86	21	6,8
	2007	86	21	6,8
Śląskie	2004	152	59	4,7
	2005	152	74	4,4
	2006	158	79	4,2
	2007	164	84	4,20
Świętokrzyskie	2004	86	45	5,4
	2005	77	49	5,6
	2006	90	56	4,8
	2007	90	62	4,2
Warmińsko- -mazurskie	2004	37	26	9,0
	2005	36	29	8,8
	2006	38	34	7,9
	2007	40	38	7,4
Wielkopolskie	2004	147	69	6,7
	2005	147	70	6,7
	2006	158	75	6,3
	2007	163	79	6,0
Zachodniopomorskie	2004	32	25	9,1
	2005	34	26	8,7
	2006	33	30	8,3
	2007	33	33	7,9

Źródło: Opracowanie na podstawie: Roczników Statystycznych Rolnictwa i Obszarów Wiejskich GUS 2007, 2006, 2005.

Tabela A.5. Odsetek mieszkańców korzystających w latach 2005-2007 z placówek służby zdrowia według miejsca zamieszkania

Wyszczególnienie	Placówki służby zdrowia opłacanych przez					
	Narodowy Fundusz Zdrowia		Ze środków własnych (z tzw. własnej kieszeni)		Pracodawcę, który wykupił abonament	
	2005	2007	2005	2007	2005	2007
Polska ogółem	72,4	76,2	25,5	29,9	3,2	3,4
Miasto ponad 500 tys.	77,7	76,9	37,0	42,6	7,4	9,8
Miasto poniżej 20 tys.	70,0	74,0	23,4	26,6	2,5	3,4
Wieś	68,7	74,4	20,8	23,6	1,4	1,8
rolnicy	63,9	71,6	18,9	24,3	0,5	0,3
Polska ogółem według województw						
Dolnośląskie	73,4	75,1	31,5	35,9	3,9	4,9
Kujawsko-pomorskie	70,0	72,5	17,6	21,7	1,0	1,4
Lubelskie	74,4	77,5	25,7	28,0	4,1	2,3
Lubuskie	71,1	78,9	31,5	30,8	1,9	2,8
Łódzkie	79,9	77,1	30,9	32,3	3,0	3,5
Małopolskie	73,0	76,2	26,8	32,4	3,7	3,7
Mazowieckie	68,4	74,7	25,4	33,0	3,7	5,9
Opolskie	72,5	77,3	26,2	26,9	2,7	2,2
Podkarpackie	73,6	79,4	25,4	27,9	4,2	2,8
Podlaskie	71,5	75,3	26,6	28,1	2,0	1,4
Pomorskie	76,0	79,3	29,9	34,7	5,9	5,9
Śląskie	72,9	79,6	21,7	27,6	2,0	2,4
Świętokrzyskie	70,6	79,6	23,9	31,3	2,5	3,0
Warmińsko-mazurskie	69,7	69,1	15,9	17,7	1,1	1,4
Wielkopolskie	74,7	74,2	26,4	29,5	3,9	2,6
Zachodniopomorskie	62,9	71,8	19,7	29,6	2,0	2,6

Źródło: Opracowanie na podstawie: *Diagnoza Społeczna 2007. Warunki i jakość życia Polaków*, pod red. J. Czapiński i T. Panek, Rada Monitoringu Społecznego, Warszawa 10.09. 2007.

Literatura:

1. *Agriculture. Main Statistics 2005-2006*, Eurostat Pocketbooks 2007.
2. Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa, *ARiMR – trzy lata po akcesji*, ARiMR, Warszawa 2007.
3. Bułkowska M.: *Stan realizacji Planu Rozwoju Obszarów Wiejskich 2004-2006*, [w:] *Wyniki realizacji PROW i SPO „Rolnictwo” w latach 2004-2006*, Program Wieloletni, Raport nr 65, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2007.
4. Chmieliński P.: *Regionalne zróżnicowanie w rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich w Polsce a efektywność wykorzystania środków wsparcia Wspólnej Polityki Rolnej*, Studia i Monografie, z. 138, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2006.
5. Czapiewski K., Janc K.: *Kapitał ludzki a rozwój obszarów wiejskich – współwystępowanie przestrzenne*, opracowanie – maszynopis, IERiGŻ-PIB, Warszawa-Wrocław, listopad 2009.
6. Czapiński J. i Panek T.: *Diagnoza Społeczna 2007. Warunki i jakość życia Polaków*, Rada Monitoringu Społecznego, Wyższa Szkoła Finansów i Zarządzania, Warszawa 2007.
7. Czapiński J. i Panek T.: *Diagnoza Społeczna 2006. Warunki i jakość życia Polaków*, Rada Monitoringu Społecznego, Wyższa Szkoła Finansów i Zarządzania, Warszawa 2006.
8. Czapiński J. i Panek T.: *Diagnoza Społeczna 2005. Warunki i jakość życia Polaków*, Rada Monitoringu Społecznego, Wyższa Szkoła Finansów i Zarządzania, Warszawa 2005.
9. Czyżewski A., Henisz-Matuszczak A.: *Rolnictwo Unii Europejskiej i Polski. Studium porównawcze struktur wytwórczych i regulatorów rynków rolnych*, AE Poznań 2006.
10. Deutsche Bank Research, *New budget priorities for the Common Agricultural Policy*, EU Monitor 40, p. 10, http://swp-berlin.org/en/common/get_document.php?asset_id=4739, 24.07.2008 r.
11. Directorate-General for Agricultural and Rural Development, *Rural Development in European Union. Statistical and Economic Information*, Report 2007, 2008.
12. Dudek M.: *Consistency in Farms with Owners in Pre-retirement Age in Poland*, *Agricultural Economics and Management*, 3/2009, Institute of Agricultural Information, Sofia, s. 137-144, ISSN 0205-3845.
13. Dudek M.: *Sukcesja w gospodarstwach rolników w wieku przedemerytalnym*, *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, nr 3 (320), 2009.
14. Dudek M.: *The selected factors affecting development of young farmers' holdings after the accession of Poland to the European Union*, *Youth*

- seeks progress*. Paper collection of scientific conference of phd. students, Lithuanian University Of Agriculture, Akademija 2009, ISSN 1822-233, 135-138.
15. Dudek M., Wrzochalska A., Zwoliński Ł.: *Assessment of the changes in the socio-economic structure of rural areas in 2000-2005*, Program Wieloletni, nr 79.1, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2008.
 16. Dudek M., Wrzochalska A., Zwoliński Ł.: *Przemiany społeczne na wsi*, Nowe Życie Gospodarcze nr 21-22, 16-30 listopada 2008, s. I-IV.
 17. Dudek M., Wrzochalska A.: *Klasyfikacja gospodarstw rolnych według korzystania z programów wsparcia w ramach WPR*, Raport Programu Wieloletniego (w opracowaniu redakcyjnym), IERiGŻ-PIB, Warszawa 2008.
 18. Dudek M.: *Charakterystyka gospodarstw młodych rolników po akcesji Polski do Unii Europejskiej*, Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu, Warszawa-Poznań-Lublin 2008, t. X, z. 3, s. 129-134
 19. Dudek M.: *Zmiana sytuacji w gospodarstwach rolnych po akcesji Polski do UE w opinii rolników*, materiały konferencyjne, III Ogólnopolska konferencja młodych Pracowników Nauki, pt.: *Społeczno-ekonomiczny rozwój obszarów wiejskich*, Szczecin 26-27 czerwca 2008, s. 6.
 20. Dudek M.: *Zmiana sytuacji w gospodarstwach rolnych po akcesji Polski do UE w opinii rolników*, Folia Universitatis Agriculturae Stetinensis 263”, Oeconomica 51, Wydawnictwo Naukowe AR Szczecin 2008, s. 15-23.
 21. Dudek M.: *Rola czynnika ludzkiego w rolnictwie indywidualnym na przykładzie gospodarstw emerytów i młodych rolników*, Program Wieloletni, nr 91, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2008.
 22. Dudek M.: *Znaczenie kapitału ludzkiego oraz instrumentów polityki służących jego wzmocnieniu w programie rozwoju obszarów wiejskich Polski na tle pozostałych państw należących do Unii Europejskiej*, Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu, Warszawa-Poznań-Olsztyn 2009, t. XI, z. 4 s. 78-83.
 23. Dudek M.: *The farmers' early retirement scheme as an instrument of structural changes in the rural areas after Poland's accession to the EU* Multi-level Processes of integration and Disintegration, Proceedings of the Third Green Week Scientific Conference, [edited by] F. Schaft, A. Balmann, Studies on the agricultural and food sector in the Central and Eastern Europe, Vol. 52, Leibniz Institute of Agricultural Development in Central and Eastern Europe IAMO, s. 29-37.

24. *Ekonomiczne i społeczne uwarunkowania rozwoju polskiej gospodarki żywnościowej po wstąpieniu Polski do UE*, materiały konferencyjne, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2007.
25. Gradziuk K.: *Realizacja programu SAPARD w Polsce – zróżnicowanie regionalne*, Program Wieloletni, Raport, nr 85, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2007, s. 85.
26. Grochowska R.: *Celowość zachowania płatności bezpośrednich w ramach Wspólnej Polityki Rolnej Unii Europejskiej*, S. Gburczyk [red.], *Wpływ Wspólnej Polityki Rolnej na rynki rolno-spożywcze*, Program Wieloletni, Raport nr 84, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2007.
27. Górecki J.: *Rola czynnika ludzkiego i kapitału społecznego w procesie rozwoju wsi i rolnictwa Polski po jej akcesji do UE*, [w:] *Wieś i rolnictwo*, nr 2 (123), 2004.
28. GUS, *Charakterystyka obszarów wiejskich w 2005 r.*, Olsztyn 2006.
29. GUS, *Budżety gospodarstw domowych w 2006 roku*, Informacja i Opracowania Statystyczne GUS, Warszawa 2007.
30. GUS, *Warunki życia ludności Polski w 2004 roku*, Departament Statystyki Społecznej, Warszawa 2005.
31. GUS, *Rocznik Statystyczny Rolnictwa i Obszarów Wiejskich 2005, 2006, 2007, 2008, 2009*.
32. Institute of Agricultural Development in Central and Eastern Europe.: *The future of rural areas in the CEE new member states*, Halle 2004, s. 208, <http://www.iamo.de>, 29.07.2008 r.
33. Karwat-Woźniak B., Chmieliński P.: *Praca w indywidualnych gospodarstwach rolnych*, Program Wieloletni, Raport nr 28, IERiGŻ-PIB, Warszawa, 2006.
34. Klepacki B.: *Wykształcenie jako czynnik różnicujący zasoby, organizacje i wyniki ekonomiczne gospodarstw rolniczych*, [w:] *Roczniki Naukowe. Stowarzyszenie Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu. t. VII, z. 1. Warszawa – Poznań 2005*.
35. Kotowska I., Grabowska I., Węzak D.: *Edukacja*, [w:] *Diagnoza społeczna 2007. Warunki i jakość życia Polaków*, pod red. Czapiński J., Panek T., Rada Monitoringu Społecznego, Warszawa.
36. Kramer J.: *Konsumpcja. Prawidłowości, struktura, przyszłość*, PWE, Warszawa 1993.
37. Lachowski St.: *Uregulowania prawne dotyczące możliwości angażowania dzieci do pracy w rodzinnym gospodarstwie rolnym*, Instytut Medycyny Wsi, Lublin 1999.

38. Lachowski St.: *Poczucie zagrożenia u dzieci w związku z wykonywaniem prac w rodzinnym gospodarstwie rolnym*, materiały z XIV Międzynarodowego Seminarium ergonomii, bezpieczeństwa i higieny pracy, Instytut Medycyny Wsi, Lublin 2007.
39. Malamova N.: *Czoweszki resursi wyw bylgarskitre sela- izmerenija dinamika, uslowija za razwitie*, opracowanie – maszynopis, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2009.
40. Mroczek R., Szczepaniak I., Urban R.: *Korzyści z integracji z Unią Europejską*, [w:] *Po czterech latach w UE*, dodatek do Nowego Życia Gospodarczego, nr 10, 25.05.2008 r.
41. Narodowy Plan Rozwoju, Warszawa 2003.
42. *National Rural Development Strategy for the programming period 2007-2013*. The Republic of Malta 2007.
43. Parzuchowski L., Wrzochalska A.: *Polscy naukowcy w Bułgarii*, Nowe Życie Gospodarcze nr 12/468, 29 czerwca 2008 s. 24-25.
44. Parzuchowski L., Wrzochalska A., Zwoliński Ł.: *Przemiany społeczno-demograficzne oraz zmiany poziomu życia ludności na obszarach wiejskich*, Nowe Życie Gospodarcze nr 24/456 23 grudnia 2007
45. Parzuchowski L., Wrzochalska A.: *Współpraca z Bułgarią*, artykuł Nowe Życie Gospodarcze nr 12/444, 24 czerwca 2007.
46. Pentor Research International, *Polska wieś i rolnictwo 2007. Raport z badań*, Warszawa 2007, www.minrol.gov.pl, 15.08.2007.
47. Rosner A.: *Uwarunkowania i kierunki przemian społeczno-gospodarczych na obszarach wiejskich*, IRWiR PAN, Warszawa 2005.
48. Rowiński J.: *Impact of the EU funds on the development of agriculture and rural areas in the first years of the membership*, [w:] A. Kowalski, M. Wigier (ed.) *The Polish agro-food economy after the four years of the EU membership*, Multi-Annual Programme, no 67.1, IAFE-NRI, Warsaw 2008.
49. *Rural Development Programme for Lithuania 2007-2013*. Draft, 2006.
50. *Rural Development Programme of the Slovak Republic 2007-2013*. Draft, 2007.
51. Sikorska A.: *Przeobrażenia w strukturze społeczno-ekonomicznej wsi objętych badaniem IERiGŻ-PIB w latach 2000-2005*, Projekt badawczy nr 1 H02C 03528, praca zbiorowa pod redakcją naukową A. Sikorskiej, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2006.
52. Sikorska A.: *Struktura społeczno-demograficzna i wykształcenie ludności wiejskiej*, Studia i Monografie, z. 87, IERiGŻ - PIB, Warszawa 1999.
53. Sikorska A., Kołodziejczyk D., Karwat- Woźniak B.: *Wieś – gospodarka i społeczeństwo*, Nowe Życie Gospodarcze, nr 10/418.

54. Sikorska A.: *Структурни промени в селската икономика*, Икономика и управление на селското стопанство, № 3/ 2007.
55. Sikorska: *Strukturni promeni w dochodite na selskite domakinstwa w Polska*, Ikonomiczeski Żywot, Sofia, artykuł złożony w redakcji w XI 2007.
56. Spychalski G.: *Mezoeconomiczne aspekty kształtowania rozwoju obszarów wiejskich*, IRWiR PAN, Warszawa, 2005.
57. Stawicka E.: *Poziom wykształcenia ludności wiejskiej a wielofunkcyjny rozwój wsi*, [w:] W. Kamińska: *Wielofunkcyjna gospodarka na obszarach wiejskich*, Kielce 2002.
58. Wigier M.: *Polska wieś a reforma WPR*, [w:] *Po czterech latach w UE*, dodatek do Nowego Życia Gospodarczego, nr 10, 25.05.2008 r., s. 6.
59. Wigier M.: *Development strategy of The Polish agri-food economy in The EU structures*, [w:] A. Kowalski, M. Wigier (ed.) *The Polish agro-food economy after the four years of the EU membership*, Multi-Annual Programme no 67.1, IAFE-NRI, Warsaw 2008.
60. Wrzochalska A. Zwoliński Ł., Dudek M.: *Ocena zmian w strukturze społeczno-ekonomicznej wsi w latach 2000-2005*, Program Wieloletni, nr 79, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2007.
61. Wrzochalska A. Zwoliński Ł.: *Ocena zmian w strukturze społeczno-ekonomicznej wsi w latach 2000-2005*, [w:] *Ekonomiczne i społeczne uwarunkowania rozwoju polskiej gospodarki żywnościowej po wstąpieniu Polski do Unii Europejskiej* – materiały konferencyjne, Pułtusk 12-14. XII. 2007.
62. Wrzochalska A.: *Selected aspects of life and health condition of the rural population in Poland*, artykuł złożony i przyjęty do publikacji w *Journal of the Agriculture of Economics* – wydawnictwo Instytutu Ekonomiki Rolnictwa w Belgradzie.
63. Wrzochalska A.: *The living standards of rural families one year after EU accession*, Multi-Annual Programme, Raport nr 36.1, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2007.
64. Wrzochalska A.: *Czoweszki resursi w selskite rajoni na Polska*, Ikonomiczeski Żywot, nr 33/2068, Sofia, 15 awgust 2007.
65. Wrzochalska A.: *Gospodarstwa rolne korzystające z działania 1.2 programu SPO Rolnictwo: ułatwianie startu młodym rolnikom według wyróżnionych makroregionów*, Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu, Warszawa-Poznań-Olsztyn 2009, t. XI, z. 5 s. 344-348.
66. Wrzochalska A.: *Modernizacja na bita na selskite domakinstwa w Polska prez pyrwite godni na czlenstwo w ES*, Ikonomiczeski Żywot, nr 37/2073, Sofia, 12 septemwri 2007.

67. Wrzochalska A.: *Ocena warunków życia oraz wybranych elementów dotyczących ochrony zdrowia mieszkańców wsi rok po akcesji do UE*, artykuł (po recenzji) na III Ogólnopolską konferencję młodych Pracowników Nauki 26-27 czerwca 2008, pt.: *Spoleczno-ekonomiczny rozwój obszarów wiejskich* (organizowaną przez Wydział Ekonomiki i Organizacji Gospodarki Żywnościowej Akademii Rolniczej w Szczecinie oraz Fundację Europejskiego Funduszu Rozwoju Wsi Polskiej).
68. Wrzochalska A.: *Wybrane aspekty stanu zdrowia ludności wiejskiej po wstąpieniu Polski do UE*, Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu, Warszawa-Poznań-Lublin 2008, t. X, z. 1, s. 458-463.
69. Wrzochalska A.: *Wybrane cechy społeczno-ekonomiczne ludności wiejskiej a rozwój wsi i rolnictwa*, Program Wieloletni nr 3, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2005.
70. Wrzochalska A.: *Wyposażenie wiejskich gospodarstw domowych w wybrane przedmioty trwałego użytkowania*, Roczniki Naukowe SERIA, t. IX, z. 2, Warszawa-Poznań-Kraków 2007.
71. Wrzochalska A.: *Zdrawni usługi i zdrowosłowno systojanije na selskoto naselenije w Polska sled prisjediniawaneto i kym Europejski Syjuz*, Ekonomia i upravljenje, Jugozapaden Uniwrsytet „Neofrit Rilski” Stopanski Fakultet, Blagoewgrad 2008, godina IV, broj 1/2008, s. 67-74.
72. Wrzochalska A.: *Социално-икономически промени в селската среда през първите години на членство в ЕС*, Икономика и управление на сепското стопанство, № 3/ 2007, Sofia 2007.
73. Wrzochalska A.: *Условия на живот и здравословно състояние на селското население след присъediaването на Полша към ЕС* (Warunki życia i zdrowia ludności wiejskiej po akcesji Polski do UE), Икономика и управление на сепското стопанство, № 3/ 2008, София, s.96-100.
74. Wrzochalska A.: *Poziom życia wiejskich rodzin rok po akcesji do Unii Europejskiej*, Program Wieloletni, nr 36, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2006.
75. Wrzochalska A.: *Social and economic changes in rural areas in the first years of EU membership*, artykuł złożony do publikacji w Katedrze Ekonomii Uniwersytetu Szczecińskiego.
76. Wrzochalska A.: *Edukacja jako czynnik warunkujący poprawę sytuacji ludności wiejskiej na rynku pracy*, [w]: *Ekonomiczno-społeczne problemy rozwoju zrównoważonego t. II*, Wydział Ekonomiki i Organizacji Gospodarki Żywnościowej AR w Szczecinie, Szczecin 2007.

77. Zwoliński Ł., A. Wrzochalska: *Промени в социално-икономическото положение след влизането на Полша в ЕС* (Przemiany warunków społeczno-ekonomicznych po wstąpieniu Polski do UE), Икономика и управление на селското стопанство, № 3/ 2008, София, s. 101-106.
78. Zwoliński Ł., Wrzochalska A.: *Migracyjny procesi w selskiete rajoni sled wlizaneto na Polska w ES*, artykuł złożony w Instytucie Socjologii Bułgarskiej Akademii Nauk w Sofii, przyjęty do druku w wydawnictwie BAN, termin publikacji czerwiec 2009.
79. Zwoliński Ł.: *Mobilność przestrzenna i społeczno-zawodowa ludności wiejskiej w latach 2000-2005*, Program Wieloletni nr 29, IERiGŻ, Warszawa, 2006.
80. Zwoliński Ł.: *Migracje ludności wiejskiej w latach 2000-2005*, Program Wieloletni, nr. 117, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2008.
81. Zwoliński Ł.: *Mobilność społeczno-zawodowa na terenach wiejskich w latach 2000-2005*, Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu, Warszawa-Poznań-Lublin 2008, t. X, z. 2 s. 301-305.
82. Zwoliński Ł.: *Wpływ migracji na sytuację społeczno-demograficzną ludności związanej z gospodarstwami rolnymi*, Roczniki Naukowe SERIA, t. IX, z. 2, Warszawa-Poznań-Kraków 2007.
83. Zwoliński Ł.: *Wybrane cechy demograficzne ludności wiejskiej w latach 2000-2005*, Program Wieloletni, Raport nr 58, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2007.
84. Zwoliński Ł.: *Selected demographic characteristics of the rural population in 2000-2005*, Program Wieloletni, nr. 58.1 IERiGŻ-PIB, Warszawa, 2008.
85. Zwoliński Ł.: *Wpływ czynników społeczno-ekonomicznych na migracje ludności rolniczej w latach 2000-2005*, Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu, Warszawa-Poznań-Olsztyn 2009, t. XI, z. 4 s. 384-387.

EGZEMPLARZ BEZPŁATNY

Nakład: 500 egz.

Druk i oprawa: EXPOL Włocławek